

OPĆINA NIJEMCI
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar –
Područni centar Vukovar

Zbornik radova

IDENTITET SRIJEMA U PROŠLOSTI I
SADAŠNJOSTI

Urednici
Dražen Živić
Sandra Cvikić

Nijemci, prosinac 2012.

ŽIDOV I NIJEMCI U SRIJEMU DO 1918. GODINE

Ljiljana Dobrovšak¹

Oslobođenjem Slavonije od osmanske vlasti i odlaskom njezina islamskoga stanovništva, Slavonija (s time i Srijem) ostali su gotovo pusta zemlja. Prvi novodoseljeni tuđinci bili su Srbi, koji stižu u Srijemsku županiju već 1690. godine, neposredno nakon povlačenja austrijske vojske iz Srbije i Beograda. Drugi seobni val u Srijem stiže iz Bosne nakon povlačenja princa Eugena Savojskoga iz Sarajeva i Bosne 1697. godine. Na poziv slavonske vlastele, Dvorske kancelarije i Komore, odazivlju se i Nijemci. Time započinje val doseljavanja Nijemaca u Srijem koji će s više ili manje intenziteta trajati do početka 20. stoljeća kada se stabilizira na stanju koje će se održati sve do Drugoga svjetskog rata. Osobito imigraciju Nijemaca u Srijem poticali su velikaši Srijemske županije: Eiltz, Khuen, Kotek, Pejačević i drugi. U Srijemu su njemačke naseobine bile raspoređene tako da ih je većina bila u istočnom dijelu oko Zemuna, Nove Pazove i Inđije i u zapadnom dijelu oko Rume, Mitrovice, Vukovara i Vinkovaca. Židovi kao druga manjinska useljenička grupacija počinju se doseljavati tek krajem 18. i početkom 19. stoljeća, iako su u Srijemu kao prolazni trgovci zabilježeni već u 17. i cijelo 18. stoljeće. Tijekom 19. stoljeća Židovi će u Srijemu osnovati zajednice u svim većim mjestima: Dalju (1862. ili 1864.), Erdeviku (nakon 1873., vjerojatno 1885.), Iloku (dvije općine 1852.: aškenaska i ortodokсна), Mitrovici (oko 1870., a pravila odobrena tek 1896.), Rumi (1877.?), Vinkovcima (1873./1874.), Zemunu (najstarija općina, dvije općine: aškenaska i ortodokсна) i Vukovaru (1832. ili 1837. tri općine: aškenaska, sefardska i ortodokсна), a i naseljavat će cijeli Srijem. Ove dvije grupacije Nijemci i Židovi s jedne strane vrlo su slične jer su u većini slučajeva govorile istim jezikom, njemačkim, što je dovodilo do toga da su Židovi često smatrani Nijemcima, a Nijemci Židovima, a i imali su i jedni i drugi njemačka prezimena pa se ni u tome nije pravila velika razlika među njima (npr. Hermana ima i Nijemaca i Židova). S druge strane, u mnogo čemu su različiti, počevši od položaja u društvu, kulture, vjere i odnosa prema njima. Dok jedni (Nijemci) vrlo brzo prerastaju u elitu, drugi (Židovi) su do 1873. godine na margini društva jer su u odnosu na ostale, s time i na Nijemce, neravnopravni i tek nakon zadobivanja ravnopravnosti započinje njihov uspon u društvu. Danas i jednih i drugih u Srijemu gotovo da nema, dok su Židovi u potpunosti nestali, Nijemaca i Austrijanaca još ima oko 200 pripadnika.

Uvod

Novija hrvatska historiografija sve više pozornosti posvećuje povijesti nacionalnih manjina s obzirom na njihovu ulogu u hrvatskome političkom, društvenom i kulturnom životu. Mnogi su se autori bavili nacionalnim manjinama objavljujući rado-

¹ Doktorica znanosti, viša znanstvena suradnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu.

ve i monografije o određenom segmentu te problematike ili sustavno istražujući pojedine manjine. U suvremenoj hrvatskoj historiografiji nije svim manjinama pridavana jednaka istraživačka pozornost, tako da su srpska, židovska ili primjerice njemačka manjina znatno bolje istražene negoli slovenska, makedonska, mađarska, češka, slovačka, romska, ukrajinska ili rusinska. S jedne strane uzrok toj činjenici valja tražiti u broju i teritorijalnoj rasprostranjenosti pojedine manjine, a s druge strane utjecaju pojedine manjine na kreiranje političkoga, društvenoga, kulturnoga ili gospodarskoga života. Stoga ne čudi da je ponajviše radova u hrvatskoj historiografiji, što je i razumljivo, posvećeno upravo srpskoj manjini, čiji su pripadnici znatno utjecali na hrvatsku prošlost tijekom 19. i 20. stoljeća. Povijest Židova u Hrvatskoj također je na samome vrhu interesa hrvatske historiografije posvećene manjinama, što je rezultiralo brojnim radovima koji se bave od njihova doseljavanja na ove prostore pa sve do stradanja za vrijeme Holokausta.² Uz židovsku manjinu, hrvatska historiografija tradicionalno je iskazivala veći interes za njemačku i austrijsku manjinu, osobito za stradanja Nijemaca nakon završetka Drugoga svjetskog rata.³ Dok se židovska manjina može pohvaliti

² Mirjana GROSS, Ravnopravnost bez jednakovrijednosti, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 106 – 126; Melita ŠVOB, Migracije i promjene u židovskoj populaciji, *Migracijske teme*, 11 (1995.), 3 – 4, 231 – 289; ISTA, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997.; ISTA, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice / Jews in Croatia – Jewish communities*, 1 – 2, Zagreb, 2004.; ISTA, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2011.; Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi u hrvatskim zemljama 1848/1849., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 30, 1997., 77 – 89; ISTA, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894. do 1899.)* (magistarski rad), Zagreb, 2003.; ISTA, *Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji* u 19. stoljeću, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 37 (2005.), 125 – 143; ISTA, „Privremena prisutnost“ Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, 24, 2005., 29, 167 – 189; ISTA, Židovi u banskjoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903. – 1904., *Časopis za suvremenu povijest*, 37, 2005., 3, 635 – 652; ISTA, *Odjeci Dreyfusove afere u Hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.*, *Historijski zbornik*, 60., 2007., 129 – 159; ISTA, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783. – 1873.)* (doktorska disertacija), Zagreb, 2007.; ISTA, *Broj Židova u Hrvatskoj prema popisu 1857. godine*, *Historijski zbornik*, 63, 2010., 1, 117 – 133.

³ Brojna je literatura o Nijemcima u Hrvatskoj, odnosno na južnoslavenskim prostorima kako hrvatske, srpske i njemačke historiografije. Ovdje ćemo navesti samo nekoliko: Vladimir GEIGER, *Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1918. – 1941.)*, *Dijalog povjesničara*, 2, Zagreb, 2000., 429 – 445; Vladimir GEIGER i Ivan JURKOVIĆ, *Što se dogodilo s Folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji*, Zagreb, 1993.; ISTI, *Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata)*, *Historijski zbornik*, 46, 1993., 1, 165 – 185; ISTI, *Nestanak Folksdojčera*, Zagreb, 1997.; ISTI, *Austrijanci u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) nakon Drugoga svjetskog rata*, *Hrvatska revija*, 2, 2002., 3, 77 – 81; ISTI, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca u hrvatskoj i srpskoj književnosti*, Zagreb, 2010.; Goran BEUS RICHEMBERG, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati: prilozi za povijest njemačko-austrijske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Njemačka zajednica – zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Zagreb, Sarajevo, Osijek, 2010.; *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch* (izlazi od 1995. godine), Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas, *Zbornik radova*, Zagreb, 1994.; Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj, *Zbornik radova*, 2001./2002., ured. Nives Rittig Beljak, Zagreb, Varaždin, 2001.; Tomislav HENGL, *Njemačka etnička skupina/zajednica u Hrvatskoj prema popisima stanovništva (1880. – 2001.)*, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 2004., Osijek, 2004., 219 – 227; Valentin OBERKERSCH, *Die deutsche nin Syrmien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Ein betrag zur geschishte der Domauschwabern*, Selbstverlag, Stuttgart, 1972.; ISTI, *Die Deutsche nin Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Stuttgart, 1988.; Vladimir GEIGER, *Logor Krndija 1945. – 1946.*, Zagreb = Slavonski Brod, 2008.; ISTI, *Žrtvoslov Nijemaca hrvatske Baranje. Drugi svjetski rat i poraće*, *Scrinia Slavonica*, 11, Slavonski Brod, 2011., 259 – 354; ISTI, *Žrtvoslov Nijemaca Županje i županjskog kraja (Drugi svjetski rat i poraće)*, *Scrinia Slavonica*, 10, Slavonski Brod, 2010., 366 – 390; ISTI, *Žrtvoslov Nijemaca Slavonskog Broda i Brodskog posavlja, Drugi svjetski rat i poraće*, *Scrinia Slavonica*, 8, Slavonski Brod, 2008., 440 – 461; ISTI, *Žrtvoslov Nijemaca Požege i Požeške kotline. Drugi svjetski rat i poraće*, *Scrinia Slavonica*, 7, Slavonski Brod, 2007., 429 – 457; ISTI, *Nijemci grada i kotara Našice, vojnici i civili, stradali i žrtve tijekom Drugog svjetskog rata*

čak i brojnim pregledima povijesti židovskih lokalnih zajednica,⁴ kod povijesti lokalnih zajednica Nijemaca to je u nešto manjem obimu i uglavnom se radovi oslanjaju na preglede objavljene u Godišnjaku *Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*⁵

i porača, *Našički zbornik*, 8, Našice, 2007., 387 – 418; ISTI, Žrtvoslov vukovarskih Nijemaca, *Vukovar – Hrvatska baština i perspektive razvoja*, ured. Živić, Dražen i Žebec, Ivana, Zagreb – Vukovar, 2007., 183 – 212; ISTI, Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945. – 1947.; *Časopis za suvremenu povijest*, 38, 2006., 1081 – 1100; ISTI, Nijemci u Hrvatskoj od kraja Drugog svjetskog rata do danas, *Književna revija*, 34, ½, Osijek, 1994., 27 – 32; ISTI, Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata), *Historijski zbornik*, XLVI, 1, Zagreb, 1993., 165 – 195.

⁴ Ivo GOLDSTEIN i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001. ISTI, Židovi u Zagrebu 1918. – 1941., Zagreb, 2004.; Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848., *Zagrebački Gradec* 1242. – 1850., Zagreb, 1994.; Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941., *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Zagreb, 1998.; Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Slavonski Brod – Osijek – Cerna, 2005.; ISTA, Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća, *Osječki zbornik*, 28 (2007.), 161 – 170, ISTA, *Stradanja i pamćenja, Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek, 2006.; Bernard STULLI, *Židovi u Dubrovniku (Jews in Dubrovnik)*, Zagreb, 1989; Tomo ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Zagreb, 2002.; Duško KEČKEMET, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971.; Alen BUDAJ, *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb, 2007.; Vjekoslav ŽUGAJ, *Židovi novogradiškoga kraja*, Zagreb, 2001.; Milivoj DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju, povijesno-demografski prilozi*, Ludbreg, 2010.; Mladen MEDAR, prilog istraživanju povijesti Židova u Bjelovaru, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački rad u Bjelovaru*, 1, Zagreb – Bjelovar, 2007.; Ivan PEKLIĆ, *Crstice iz života Židova u Križevcima*, Cris, VII., br. 1/2005.; Željko WEISS, *Židovi Virovitice i okolice 1790. – 2011.*, Virovitica, 2011.; Magdalena LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu, Varaždin*, 2003.; *Židovi u Koprivnici*, Muzej grada Koprivnice, 2005.; Vladimir KALŠAN, *Židovi u Međimurju, Čakovec*, 2006.; Zvonimir BRDARIĆ, *Židovi u Našicama*, Našice, 1996.; *Zbornik radova. Židovi u našičkom kraju*, Našice, 2011.; *Židovski Zagreb, kulturno-povijesni vodič*, Snješka KNEŽEVIĆ i Aleksander LASLO, Zagreb, 2011.

⁵ Vladimir GEIGER, Nijemci Đakova i Đakovštine od 1848. do 1914. godine (I. dio), *Serinia Slavonica*, 1, Slavonski Brod, 2001., 159 – 177; ISTI, Nijemci Đakova i Đakovštine od 1848. do 1914. godine, II. dio, *Serinia Slavonica*, 2, Slavonski Brod, 2002., 301 – 324; ISTI, Nijemci na vlastelinstvu đakovačke biskupije do 1848./49., *Croatia Christiana Periodica*, god. XXII., 42, Zagreb, 1998., 63 – 90; ISTI, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb, 2001.; ISTI, *Nestanak Folksdojčera*, Zagreb, 1997.; ISTI, Biskup Antun Mandić (1806. – 1815.) i naseljavanje Nijemaca u Đakovo i Đakovštinu, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, 1995., 25 – 33; ISTI, Nijemci Đakova i Đakovštine u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, *Kolo*, IX., br. 4, Zagreb, 1997.; Mirko HAUSKNECHT, Nijemci mjesta Špišić Bukovice u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *Prvi i drugi međunarodni seminar zajednice Nijemaca u Hrvatskoj, Zbornik radova*, 2001./2002., Zagreb, 2002., 27 – 36; Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Utjecaj obitelji Reisner, Gillming, Blau i Hengl na gospodarski i kulturni razvoj grada Osijeka, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 1998., Osijek, 1998., 11 – 17; ISTA, Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, *Časopis za suvremenu povijest*, 33, 2, Zagreb, 2001., 476 – 493; Ivan BALTA, Nijemci i Austrijanci u Đurđenovcu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 2002., Osijek, 2002., 241 – 256.; Vilko ČURŽIK, Valpovački Nijemci i Austrijanci, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 1998., Osijek, 1998.; Robert SKENDEROVIĆ, Doseljavanje Nijemaca u Požegu tijekom 18. stoljeća, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 2001., Osijek, 2001., 205 – 212; Ivan BALTA, Povijest Nijemaca i Austrijanaca u Kotaru Orahovica s posebnim osvrtom na sela Bankovci i Čačinci (u 19. i početkom 20. stoljeća), *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 2001., Osijek, 2001., 223 – 230; Mira Kolar DIMITRIJEVIĆ, Nijemci u Podravini, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 1994., Osijek, 1995., 43 – 52; Tomislav WITTENBERG, Doseljavanje Nijemaca u središnji dio Požeške doline, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 2002., Osijek, 2003., 257 – 272; ISTI, Nijemci i Austrijanci u Požeškoj dolini od 1702. do 1945., *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 2003., Osijek, 2004., 225 – 282.

i na radove i knjige koje su objavljene na njemačkom jeziku uglavnom u Njemačkoj.⁶ Ništa nije bolje, ni kada govorimo o radovima o Nijemcima i Židovima u Srijemu i njih ima vrlo malo. Problemi su tu raznoliki, a jedan od važnijih je današnja rascjepkanost Srijema između Hrvatske i Srbije, kao i gotovo nepostojanje navedenih manjina danas na tim prostorima. Nešto više je radova koji govore o Židovima u Srijemu,⁷ dok se

⁶ Na popisu objavljenih djela na njemačkom jeziku zahvaljujem kolegi Vladimiru Geigeru koji mi je ustupio navedeni popis. Mathias VOLK, *Uvergesene Heimat. Branjina-Kisfalud. 1750 – 1944/45*, Karlsruhe-Nureut, 1976.; Mathias VOLK, *Familienbuch der katholischen Pfarrgemeinde Kisfalud – Branjina in der Baranya/ Branau 1874 – 1944*, Karlsruhe, 1995.; *Chronik der donauschwäbischen Siedlung Georgshof (Brezik) in Westslawonien 1912 – 1944*, Reutlingen, 1990.; *Heimathuch Cačinci und seine Donauschwaben – von uns – über uns. Ortsbiographie der deutschen Minderheit eines Dorfes in Slawonien*, Tübingen, 1983.; Franz ROTH (Red.), *Laschkafeld 1720 – 1945. Deutsches Dorf in der Schwäbischen Türkei*, Freilassing, 1986.; Philipp JUNG, Walter NEHLICH, *Darkowat. Merkmale der Existenz einer donauschwäbischen Dorfgemeinde*, Hilbach, 2002. [DVD]; Stefan SEHL (Red.), *Heimathuch Drenje – Slatinik – Manditschevac – Pridvorje. Uvergesene Heimat Donauschwaben. Großgemeinde Drenje – Slatinik – Manditschevac – Pridvorje in Slawonien*, Reutlingen, 1994.; Stefan STADER, *Heimathuch Satnitz – Djakovačka Satnica. Eine gemischtsprachige Gemeinde in Slawonien/Jugoslawien*, Kaiserslautern, 1972.; Michael MUTLITZ, Rosa SELINSEK-MUTLITZ, *Familienbuch Djakovački – Selci Kr. Djakovo = Dakovo Slawonien – Croatia*, Mainz – Bretzenheim, 2005.; Jakob WEBER, Erwin Englert, *Hrastovac – Eichendorf. eine deutsche Siedlung in Slawonien*, Ried/Innkreis, 1955.; 1985.; Rosina T. SCHMIDT, *Hrastovac – Eichendorf Families 1865 – 1900. A Registry of Families of the German Lutheran Mother Church in a Village in Slavonia*, s.l. [Canada], 2003.; Ingeborg WEBER-KELLERMANN, *Josefsdorf (Josipovac). Lebensbild eines deutschen Dorfes in Slawonien*, Leipzig, 1942.; Matthias STOLZ (Red.), *Krdnja Heimathuch Slawoniendeutsches Dorf ausgelöscht*, Graz, 1987.; Hans KUHN, *Die Besiedlung von Kula und Porčuf auf der Kamerahärschaft Kutjevo mit Einwanderern aus dem Deutschen Reiche in den Jahren 1785 – 1787. Beitrag zur Geschichte d. dt. Siedlungen in d. ehemaligen gespannschaft Požega*, Zagreb, 1936.; Adolf KIRSCHIG, *Kula – Poretsch Die Deutschen im Poschegauer Kessel*, Freilassing, 1962.; Friedrich HOFFMANN, Heinrich HEPPEHEIMER, Anton KRAEHLING, *Klein-Bastei Heimathuch eines deutschen Dorfes in Slawonien – Kroatien*, Sersheim, 1990.; Karl SCHUMMI, Josef – Zlatko STURMER, Michael JUNG (Red.), *Heimathuch Essegg – Osijek. Sindelfingen*, 1993.; Johann ZEILER, *Deutsche Bewohner in Popovac (Ban) – Schwäbische Türkei – im November 1944.*, Winnenden, 1993.; Johann ZEILER, *Familienbuch Popovac (Ban), Schwäbische Türkei 1750 – 1945 mit den Filialgemeinden Branjina = Kisfalud, Knezevo = Lak, Podolye = Bodollya und Sarok*, Winnenden, 1998.; Josef NECK, *Sarvasch – Hirschfeld. Vom Werden, Leben und Ende einer slawoniendeutschen Siedlung*, Graz, 1961.; Johann PLATZ, *Ortsippenbuch Sarvasch – Hirschfeld, Slawonien 1770 – 1944*, Karlsruhe, 1991., 1994.; Franz BUCH, *Sarvasch – Hirschfeld. Ein Dorf im Bewegung*, Karlsruhe, 1995.; Anton UTRÍ, Johann SCHNAPPER, *Heimathuch Smelzi und Keschinzi, Slawonien. Zur Erinnerung an unsere einstigen Heimtdörfer*, Graz – Linz, 1992.; Josef WERNI, Konrad REIBER, Josef EDER, *Heimathuch Tomaschanzi – Gorjani. Zur Erinnerung an unsere einstige Heimat in Slawonien*, Ruit bei Stuttgart, 1974.; Jakob BENTZ (Hrsg.), *Groß Mlinska. Die Geschichte eines hessischen Dorfes in Kroatien. Die Geschichte der Deutschen von Groß Mlinska mit seiner Verbindung zu den Nachbarländern Groß und Klein Pašijan und den anderen hessischen Dörfern dieseits und jenseits der Ilowa*, Ehringshausen, s.a. [1984.]; Leopold Karl BARWICH, *Menschen zwischen Welten. Heimathuch Welimirovatz. Zur Erinnerung an unser deutsches Dorf in Slawonien*, Reutlingen, 1985.; Johann POSSERT, *Viškovi Heimathuch. Zur Erinnerung an ein kleines Bauerndorf*, Lieboch, 1989.; Wilhelm Andreas ZIMMERMANN, *Dorfchronik Watschewzi 1850 – 1945*, Grünstadt, 2001.

⁷ Slavko GAVRILOVIĆ, *Grada za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848 – 1849*, SANU, Beograd, 1952.; ISTI, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, Novi Sad, 1979.; ISTI, *Jevreji u Sremu u XVIII. i prvoj polovini XIX. veka*, knjiga 14, SANU, Beograd., 1989.; ISTI, *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848. – 1849.*, Beograd – Valjevo, 1997.; ISTI, *Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje s Vojnom Krajinom (1745. – 1749.)*, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 25, Novi Sad, 1960.; ISTI, *Virovitička županija u revoluciji 1848. – 1849.*, *Historijski zbornik*, XIV, Zagreb, 1961.; Ljiljana DOBROVŠAK, *Židovi u Vukovaru i okolici, Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*, Zbornica, knjiga 33, ured. Dražen Živić i Ivana Žebec, Zagreb – Vukovar, 2007., 213 – 245.; Slavko GAVRILOVIĆ, *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i slavonsko-sremskoj Vojnoj Granici (XVIII – XIX vek)*, *Istraživanja*, VII, Novi Sad, 1979., 467 – 506.; Jovanka DRAŽIĆ, *Jevreji u Mitrovici, Sremska Mitrovica*, 1998.; Danilo FOGEL, *Jevrejska zajednica u Zemunu. Hronika (1739. – 1945.)*, Zemun, 2002.; Jovanka DRAŽIĆ, *Jevrejsko groblje u Sidu*, *Zbornik Muzeja Srema*, 4, Sremska Mitrovica, 2000., 183 – 198.

o Nijemcima u Srijemu uglavnom govori u radovima koji se bave općenito poviješću Nijemaca u Hrvatskoj uz izuzetak nekoliko knjiga koje su objavljene na njemačkom jeziku o Nijemcima u Vukovaru, Vinkovcima, Lovasu i Jarmini.⁸

Prije negoli se krene u analizu brojčanoga stanja Nijemaca i Židova u Srijemu, trebalo bi istaknuti tadašnju pravnu i političku rascijepanost Srijema. Nakon što je ovo područje oslobođeno od Osmanlija, provela se organizacija nove uprave. Karlovačkim mirom (1699.) granica između Osmanskoga Carstva i Hrvatske bila je Una, Sava i Dunav, s izuzetkom istočnoga Srijema (Ruma, Mitrovica, Zemun i druge utvrde) koji je pripojen mirom u Požarevcu 1718. godine. Iako se očekivalo da će oslobođeni krajevi biti pripojeni Hrvatskoj, to se nije dogodilo. Na oslobođenom dijelu Slavonije 1702. godine osnovane su dvije nove krajinje: Posavska i Podunavska. Ostali prostor Slavonije koji nije ušao u Vojnu krajinu, u administrativnom smislu nakon 1732. godine podijeljen je na četiri distrikta: Virovitica, Požega, Valpovo i Osijek. Nekoliko godina kasnije, 1745. godine obnovljene su slavonske županije; Požeška sa sjedištem u Požegi, Virovitička sa sjedištem u Osijeku i Srijemska sa sjedištem u Vukovaru. U zakonodavnom i upravnom smislu bile su podvrgnute Hrvatskom saboru i banu i imale su dva predstavnička tijela: veliku i malu županijsku skupštinu i županijski magistrat. U vremenu od 1737. do 1751. godine preuređuje se Vojna krajina ukidanjem kapetanija i osnivanjem pukovnija. Godine 1747. Slavonsku vojnu krajinu čine Brodska, Gradiška i Petrovaradinska pukovnija. Sredinom 18. stoljeća završena je teritorijalna podjela Hrvatske i Slavonije, koja se bitno neće izmijeniti sve do kraja 19. stoljeća, izuzimajući manje promjene u vrijeme Josipa II. (Ugarsku podijelio na 10 okružja, a hrvatsko-slavonske županije uključene su u zagrebačko i pečujsko okružje, s time da su slavonske županije (Virovitička i Srijemska) pripale pečujskom okružju) i francuske vladavine u Hrvatskoj početkom 19. stoljeća. Smrcu Josipa II. ukida se podjela na okružja i ponovno uvodi županijski sustav. Područje Srijema podijeljeno je na civilni dio koji čini Srijemska županija i vojni dio koji čini Petrovaradinska pukovnija. Petrovaradinska pukovnija obuhvaćala je podunavski dio Srijema, od Petrovaradina do Zemuna te posavski dio Srijema. Unutar pukovnije nalazila su se dva trgovišta:

⁸ Ivan ČOSIĆ-BUKVIN, Doseljavanje Nijemaca u Srijem tijekom 18. stoljeća, *VGD JAHRBUCH*, 2004.; Vladimir GEIGER, Nijemci u Hrvatskoj, *Migracijske teme*, 7, Zagreb, 1991., 3 – 4, 319 – 334; Vladimir GEIGER, Mario KUČERA, Iz povijesti Nijemaca na hrvatskim prostorima, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VGD JAHRBUCH*, 1995., Osijek, 1995., 85 – 92; Vladimir GEIGER, Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata), *Historijski zbornik*, XLVI, 1, Zagreb, 1993., 165 – 195; Ivica ČOSIĆ, Švabe (Nijemci) u selu Vrbnji kod županje, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VGD Jahrbuch*, 1996., Osijek, 1996., 45 – 47; Zoran STIPERSKI, Kretanje Nijemaca u istočnoj Hrvatskoj, Bačkoj i Srijemu, *Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka, zbornik radova*, ured. Ante Sekulić, Zagreb, 1993., 143 – 148; Jadranka GALIOT KOVAČIĆ, Gospodarski i kulturni utjecaj njemačkih doseljenika na tradicijski život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema od početaka 18. stoljeća do 1941. godine, *Etnološka istraživanja*, vol. 1, No. 12/13, siječanj 2008., Zagreb, 213 – 237; Florian NELLER, *Illatsch(a) (Ilacs, Ilača). Der syrmische Wallfahrtsort. Das Leben der deutschen Ortsbewohner im Zeitraum von 120 Jahren 1864 – 1984*, Graz, 1987.; Johann HERZOG, Stefan KLEMM, *Heimatbuch der Donauschwaben aus Jarmina – Jahrmein*, Wien/Bad Wurzbach, 1976.; Friedrich KUHBACH, *Unvergessene Heimat Lowas (Lewa, Lovász, Lovas). Aus der Geschichte einer donauschwäbischen Dorfgemeinschaft in Syrmien*, Tübingen, 1983.; Philipp GRUMBACH, *Schidski Banovci. Geschichte einer deutschen Tochttersiedlungen in Syrmien*, Stuttgart, 1975., 1986.; Johann BADER, Josef JAKOBER, *Familien – und Sippenbuch Neudorf bei Vinkovci. Ortssippenbuch 1819 – 1944 – 1986*, Hirsching, 1986.; Valentin OBERKERSCH (Red.), *Heimatbuch der Deutschen aus Vinkovci und Umgebung*, Biberach, 1975.; ISTI, *Die Deutschen in Syrmien, Slavonien und Kroatien*, Stuttgart, 1972.; Hans SCHRECKEIS, *Wukowar. Alte Hauptstadt Syrmiens. Die Donauschwaben in Stadt und Umgebung*, Salzburg, 1990.

Mitrovica i Stari Slankamen. Određene povlastice od vojne uprave imali su vojni komuniteti: Zemun, Srijemski Karlovci, Petrovaradin i Mitrovica.⁹

Godine 1848. civilnu Hrvatsku i Slavoniju čine šest županija, od kojih su tri hrvatske i tri slavonske: Virovitička, Srijemska i Požeška. Središte Srijemske županije bilo je u Vukovaru. Slavonske županije odvojene su od hrvatskih Đurđevačko-križevačkom pukovnijom. Proglašenjem Srpske Vojvodine 1848. godine nastupile su nove teritorijalne promjene jer su Srpskoj Vojvodini pripojeni kotari Ruma, Irig i Ilok, koji su do tada bili u sastavu Srijemske županije. Nakon izdvajanja triju srijemskih kotara raspala se Srijemska županija, a vukovarski kotar pripojen je Virovitičkoj županiji. Tako su civilna Hrvatska i Slavonija svedene na pet županija. Godine 1850. civilna Hrvatska i Slavonija podijeljene su na šest županija: Zagrebačku, Varaždinsku, Križevačku, Riječku, Požešku i Osječku. Virovitička se više nije tako zvala, nego je prema sjedištu proglašena osječkom. Osječkoj županiji pripojen je raspadom Srijemske županije vukovarski kotar. Manje promjene nastupile su 1854. godine jer je civilna Hrvatska i Slavonija podijeljena ponovno na pet županija, budući da se Križevačka županija spojila s Varaždinskom. Srijemska županija bit će obnovljena tek nakon vraćanja ustavnoga stanja 1860. godine, kada je ukinuta Srpska Vojvodina, a time su vraćeni srijemski kotari u obnovljenu županiju. Tom novom upravno-političkom promjenom iz 1861. godine umjesto dotadašnjih pet ponovno je uspostavljeno sedam županija. Ponovno je obnovljena, i to u granicama iz 1848. godine, Srijemska čije se središte ponovno našlo u Vukovaru. Županije su se dijelile na okružja. Srijemsku županiju činili su kotarevi: Erdevik, Ilok, Irig, Ruma, Tovarnik, Šid i grad Vukovar. Nakon djelomičnoga razvojačenja Vojne krajine, nastupile su neke teritorijalne promjene jer se 1875. godine povećao broj županija te ih je sada bilo osam, a i prihvaćeno je utemeljenje podžupanija kojih je bilo dvadeset. Srijemska županija imala je dvije podžupanije: Vukovarsku i Rumsku. Kada je 1883. godine konačno sjedinjena Vojna krajina s Hrvatskom, promijenile su se i unutarnje granice županija te definirale i vanjske hrvatske granice. Godine 1881. čitava Petrovaradinska pukovnija priključena je Hrvatskoj te je stvoren petrovaradinski okrug te su time Petrovaradin, Mitrovica, Stara Pazova, Zemun i Karlovci pripali Srijemskoj županiji, kao i dio Brodske pukovnije, tj. kotari Vinkovci i Županja. Srijemska županija je uz Zagrebačku tada postala najvećom hrvatskom županijom i zauzimala je 6.865 km². Godine 1886. došlo je do nove promjene te je uspostavljeno osam županija, s time da je Srijemska županija imala sjedište u Vukovaru i gradove Mitrovicu, Zemun, Karlovce i Petrovaradin te uređenim trgovištem Rumom, obuhvaćala je Rumsku podžupaniju, podžupaniju Vukovar, kotare Vinkovce i Županju te petrovaradinsko okružje. Srijemskoj županiji pripadali su kotarevi: Vukovar, Ilok, Ruma, Irig, Vinkovci, Županja, Mitrovica, Šid, Zemun i Stara Pazova. Od županijske uprave djelomično su bili izuzeti municipalni gradovi: Mitrovica, Srijemski Karlovci i Petrovaradin, dok je Zemun u potpunosti bio izuzet iz županijske uprave i podređen Zemaljskoj vladi u Zagrebu. Takav županijski ustroj djelovao je do 1918. godine.¹⁰

⁹ Damir MATANOVIĆ, Etnička i vjerska slika Srijema 1880. – 1910., *Povijesni zbornik*, 4, Osijek, 2009., 179 – 192.

¹⁰ Filip POTREBICA, Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 49 – 70, 51 – 52; Dragutin PAVLIČEVIĆ, Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881. *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 71 – 97; Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881. – 1918.), *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 99 – 112; Josip VRBOŠIĆ, Reintegracija istočne Hrvatske (Srijema i Baranje) u hrvatski državopravni sustav tijekom 19. i 20. stoljeća, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 50, 6, Zagreb, 2000., 921 – 936; Stjepan SRŠAN, Inkorporacija Srijema i Donje Slavonije Hrvatskoj ili uspostavljanje civilne vlasti 1745. godine, *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, 12, Vinkovci, 1995., 65 – 82; Damir MATANOVIĆ, Etnička i vjerska slika Srijema 1880. – 1910., *Povijesni zbornik*, 4, Osijek, 2009., 179 – 192.

Nijemci u Srijemu

Nijemci i Židovi su se u Srijem počeli doseljavati nakon oslobođenja Slavonije i Srijema od osmanske vlasti, odnosno nakon mira u Srijemskim Karlovcima (1699.) i Požarevačkoga mira (1718.),¹¹ ali s jedinom i to vrlo bitnom razlikom, dok se Židovima naseljavanje zabranjivalo, Nijemci su se na opustjela područja doseljavali sustavno s dozvolom najviših državnih vlasti.¹² Međutim, Nijemci su se doseljavali u Hrvatsku i ranije, i prisutni su u gradovima Hrvatske i Slavonije od 13. i 14. stoljeća (Zagreb, Varaždin, Samobor, Petrinja, Križevci, Koprivnica, Virovitica, Vukovar i dr.),¹³ a u Vojnoj krajini od 16. stoljeća.¹⁴ O ovim doseljavanjima vrlo se malo zna i do sada nisu sustavno istraživana, tako da će u ovom radu biti naglasak na doseljavanju nakon oslobođenja Slavonije i Srijema, posebice na doseljavanju u 18. i 19. stoljeću kada su se opustjeli krajevi trebali naseliti novim stanovništvom koje bi ponovno učvrstilo granicu protiv Osmanskoga Carstva.

Carско vijeće i Dvorska komora osmislili su program organizirane kolonizacije stanovništva u novoosvojenim područjima, a car Leopold I. je već 1689. godine izdao prvi *Patent o naseljavanju*, kojim je ustanovio brojne povlastice za naseljenike.¹⁵ Motivirani gospodarskim razlozima i dobivanjem zemlje, njemački doseljenici (iz Würtembergu, Badena, Hessena, Pfalza, Bavorske, Frankofonije, Alzasa, Saara, Sudeta i Lotaringije, nešto manje iz Gornje Austrije) spuštali su se Dunavom u opustošene krajeve južne Ugarske, Erdelja, Bačke, Banata te u manjim skupinama u Slavoniju i Srijem.¹⁶ Njemački doseljenici naseljavali su se u Hrvatskoj po trima skupinama. U prvu skupinu ulaze njemački doseljenici po zanimanju obrtnici, plaćeni vojnici, trgovci i plemići koji su naseljavali gradove sjeverne Hrvatske, Gorski kotar i vojne komunitete

¹¹ Slavko GAVRILOVIĆ, *Komorski Srem u drugoj polovici XVIII. veka*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1995., 1; Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja*, Zagreb, 1993., 15; Vlado HORVAT, Filip POTREBICA, Srijemska županija, vukovarsko vlastelinstvo i trgovište Vukovar, *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., 155, 162.

¹² Ivan ČOŠIĆ-BUKVIN, *Doseljavanje Nijemaca u Srijem tijekom 18. stoljeća*, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 2004., 241.

¹³ Vladimir GEIGER, *Nijemci u Hrvatskoj, Migracijske teme*, 7, Zagreb, 1991., 3–4, 319–334; Vladimir GEIGER, Mario KUČERA, *Iz povijesti Nijemaca na hrvatskim prostorima, Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1995., Osijek, 1995., 85–92; Marija KARBIĆ, *Nijemci u Varaždinu tijekom srednjeg vijeka, Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 2001., Osijek, 2001., 11–18; Karolina KANIŽAJ, *Njemačka kolonija na Gradecu u drugoj polovici 14. stoljeća i prvoj polovici 15. stoljeća, Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 1994., Osijek, 1995., 53–62; Jadranka GALIOT KOVAČIĆ, *Gospodarski i kulturni utjecaj njemačkih doseljenika na tradicijski život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema od početaka 18. stoljeća do 1941. godine, Etnološka istraživanja*, vol. 1, No. 12/13, siječanj 2008., Zagreb, 213–237; Goran BEUS RICHEMBERG, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati: prilozi za povijest njemačko-austrijske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Njemačka zajednica – zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Zagreb, Sarajevo, Osijek, 2010., 28–39.

¹⁴ Alexander BUCZYNSKI, *Kolonizacija njemačkih obrtnika i trgovaca u Vojne komunitete hrvatske krajine, Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas, Zbornik*, Zagreb, 1994., 25; Vladimir GEIGER, Mario KUČERA, *Iz povijesti Nijemaca na hrvatskim prostorima, Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1995., Osijek, 1995., 85.

¹⁵ Goran BEUS RICHEMBERG, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati*, 56–57.

¹⁶ Vladimir GEIGER, *Nijemci u Hrvatskoj, Migracijske teme*, 7, Zagreb, 1991., 3–4, 320; Ivan JURKOVIC, *Nijemci u Slavoniji u 18. stoljeću, Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, Osijek, 1995., 93–96.

te.¹⁷ U drugu skupinu spadaju državni službenici, časnički kadar, prosvjetni djelatnici, inženjeri, poduzetnici, industrijalci, bankari i umjetnici koji su stizali u Hrvatsku po potrebi službe. I u treću skupinu spadaju kolonisti (bezemljaši, siromašni seljaci, slobodnjaci i isluženi vojnici, obrtnici, manufakturni radnici i kažnjenici) koji naseljavaju opustjele predjele.¹⁸

U početku ove kolonizacije, u ove krajeve njemačke doseljenike naseljavali su isključivo feudalci.¹⁹ Doseljavanje Nijemaca odvija se tijekom 18. stoljeća u tri vala,²⁰ a sporadično će se nastaviti i u kasnijim stoljećima. Tri doseljenička vala Nijemaca u 18. stoljeću su:

- a) „Karlovički“ val po kralju Karlu VI. (1685. – 1740.) i traje po nekima 1711. – 1740., a po drugima 1722. – 1727. U ovom valu naseljeni su njemački obrtnici, kasnije seljaci, i to uglavnom na područje Banata i Baranje.
- b) „Terzijanski“ val po kraljici Mariji Tereziji (1740. – 1780.) i traje po nekima 1744. – 1768., a po drugima 1768. – 1771., odnosno 1749. – 1773. Ovaj val zahvatio je 50.000 kolonista koji su naselili 50 novih mjesta na području srednjega Podunavlja, Slavonije i Srijema, Bačke, Banata, Erdelja, Galicije i Bukovine.
- c) „Jozefinski“ val po Josipu II. (1780. – 1790.) i traje po nekima 1782. – 1787., a po drugima 1784. – 1787. U tom valu se doselilo 30.000 kolonista. Njemački doseljenici pored Banata doseljavaju u Bačku, Slavoniju i Srijem.²¹

Do 1781. godine na područje južne Ugarske i Hrvatske i Slavonije naseljavani su Nijemci katoličke vjeroispovijesti, a od 1781. godine doseljavaju se i protestanti,²² međutim zbog zakona Ugarskoga sabora 26./1791. koji je potvrdio zabranu doseljavanja protestanata u Hrvatsku, u manjem broju su se njemački doseljenici protestant-

¹⁷ Alexander BUCZYNSKI, Kolonizacija njemačkih obrtnika i trgovaca u Vojne komunitete hrvatske krajine, 26; Alexander BUCZYNSKI, Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850., *Arhivski vjesnik*, 35 – 36, (1991. – 1992.), Zagreb, 1992., 185 – 194. Godine 1748. Stara Gradiška je proglašena prvim vojnim komunitetom. Ubrzo su slijedili Zemun i Brod (1749.), Petrovaradin (1751.), Karlovci i Bukovac (1753.). Pod utjecajem FZM Philippa L. baruna von Becka (1700. – 1768.) nakon 1763. godine formirani su vojni komuniteti još: u Karlovcu, Gospiću, Otočcu, Ogulinu, Brinju, Senju i Karlobagu, tj. Karlovačkoj krajini, Bjelovar, Koprivnica, Ivanić Grad u Varaždinskoj krajini te Petrinja i Kostajnica u Banskoj krajini. Kantonskim zakonom 1787. godine dio komuniteta je ukinut zbog nerentabilnosti, a ostali su samo Senj, Petrinja, Kostajnica, Ivanić Grad, Brod, Zemun, Karlovci i Petrovaradin.

¹⁸ Goran BEUS RICHEMBERG, Kulturno-povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj, *Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas*, Zbornik, Zagreb, 1994., 5 – 6.

¹⁹ Vladimir GEIGER, Nijemci u Hrvatskoj, *Migracijske teme*, 7, Zagreb, 1991., 3 – 4, 321.

²⁰ Ivan ČOSIĆ-BUKVIN, Doseljavanje Nijemaca u Srijem tijekom 18. stoljeća, 241; Goran BEUS RICHEMBERG, Kulturno-povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj, 3 – 24.

²¹ Ivan ČOSIĆ-BUKVIN, Doseljavanje Nijemaca u Srijem tijekom 18. stoljeća, 241; Vladimir GEIGER, Nijemci u Hrvatskoj, 321; Nives RITIG-BELJAK, Hrana kao kulturno očitovanje – Nijemci u Podunavlju, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1999., Osijek, 1999., 171 – 179; Ivan JURKOVIĆ, Nijemci u Slavoniji u 18. stoljeću, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1995., Osijek, 1995., 93 – 96; Stjepan SRŠAN, Nijemci u Slavoniji, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1997., Osijek, 1997., 13 – 21. Vremenski raspon kolonizacije i ovih valova kod ovih autora se razlikuju; Goran BEUS RICHEMBERG, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati*, 58 – 59.

²² Goran BEUS RICHEMBERG, Kulturno-povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj, 7.

ske vjeroispovijesti doselili u Slavoniju negoli što će se doseljavati u južnu Ugarsku.²³ Njemački doseljenici su prvo naseljavali u Bačku, Banat i Baranju (Temišvar, Bela Crkva, Pančevo, Pečuh i dr.), odakle bi u nekoliko idućih desetljeća prelazili u Srijem i Slavoniju. Njemačke skupine su zbog toga puno brojnije bile na prostoru današnje Vojvodine i južne Mađarske negoli u Hrvatskoj i Slavoniji. Brojčano značajnije skupine Nijemaca u Banatu bile su grupirane između Velikoga Bečkereka (Zrenjanina) te sjevernom dijelu Banata oko Velike Kikinde. U Bačkoj su se njemački doseljenici nalazili najprije u jugoistočnom dijelu oko Palanke, Novoga Sada, Odžaka, Kule, Apatina i Sombora, a u manjem dijelu u Baranji oko Popovače i Beloga Manastira.²⁴

Što se tiče Slavonije, a s time i Srijema, njemačke su naseobine bile mnogo rjeđe raspoređene, a i glavna kolonizacija njemačkih doseljenika ipak je zabilježena sredinom 19. stoljeća pa sve do Prvoga svjetskog rata²⁵ iako je doseljavanje bilo i krajem 18. stoljeća kada su neka sela naseljena njemačkim doseljenicima. Većina njemačkih naselja nalazila se u istočnom dijelu Srijema oko Zemuna.²⁶ Više je njemačkih doseljenika koloniziralo Slavoniju i Srijem, iz kolonizacijskih područja Banata, Bačke i Baranje te manje iz južnonjemačkih pokrajina.²⁷ Njemački kolonisti dolazili bi u organiziranim karavanama te popunjavali novostrojene veleposjede na poziv novih veleposjednika u Slavoniji i Srijemu. U Srijemu su naseljavani na dva područja – u istočni dio oko gradova Zemun, Nova Pazova i Inđija, a zatim u zapadni dio

²³ Ljiljana DOBROVŠAK, *Ustroj i djelovanje vjerskih zajednica u Hrvatskoj u 19. stoljeću*, rukopis teksta za ediciju povijesti Matice hrvatske. Kada je car Josip II. (1780. – 1790.) 1781. godine izdao Patent o vjerskoj toleranciji, nastupilo je razdoblje tolerancije prema protestantima u Ugarskoj i zemljama austrijske krunice, dok se patent nije odnosio na Hrvatsku i Slavoniju u kojima je i dalje postojala zabrana naseljavanja protestanata i gradnja crkava i škola. Nekoliko godina kasnije izglasan je zakonski članak 26./1791. u Ugarskom saboru koji je bio veliki korak prema emancipaciji protestanata u Ugarskoj, no zanimljivo je da taj zakonski članak u §. 14. potvrđuje da spomenuti zakon ima krjepost samo u Kraljevini Ugarskoj, dok na području Dalmacije, Hrvatske i Slavonije evangelici niti smiju zemlje kupovati ni držati, niti kakvo javno ili privatno zvanje vršiti. Od ove iznimke izuzete su u to doba već postojeće evangeličke i reformirane općine u Donjoj Slavoniji (Retfala, Hrastin, Korod, Laslovo, Tordinci i Stara Pazova) i novostrojena od 1790. godine u Novoj Pazovi. Hrvatski je sabor 1790. godine ponovno potvrdio sve prijašnje zaključke Sabora protiv protestanata. Uslijed ovih zakona prestala su velika preseljenja protestanata u Hrvatsku pa ipak su se neki protestanti doseljavali na hrvatska područja jer se 1819. godine ustrojila evangelička crkvena općina Neudorf (Novo Selo) kod Vinkovaca, no ona je stajala izvan zakona i bila je samo trpljena. Godine 1843. na Ugarskom saboru pokrenulo se pitanje ukidanja spornoga paragrafa 14. zakonskoga članka 26./1791. te su predložene neke promjene unutar samoga zakonskoga članka. Većina promjena je prihvaćena, međutim sporni paragraf 14. za pridružene zemlje nije ukinut jer se smatralo da zakon ipak dopušta protestantima naseljavanje, ali ne i posjedovanje nekretнина, međutim u stvarnosti to i nije bilo tako jer je naseljavanje protestanata i dalje bilo onemogućeno. U rujnu 1859. godine Franjo Josip II. donio je novi protestantski patent kojim je izričito ukinuo paragraf 14. te je evangelicima augsburške i helvetske vjeroispovijesti dao u Hrvatskoj i Slavoniji s Vojnom krajinom pravo slobodnoga naseljavanja, kao i evangeličkoj crkvi pravo samoodluke i samouprave i mogućnost gradnje crkvene općine i škola.

²⁴ Vladimir GEIGER, Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata), *Historijski zbornik*, XLVI, 1, Zagreb, 1993., 166.

²⁵ Jadranka GRBIĆ, Etničke i nacionalne zajednice ili manjine u Republici Hrvatskoj, *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj*, Zbornik radova, 2001./2002., Varaždin, 2001.; Vladimir GEIGER, Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata), *Historijski zbornik*, XLVI, 1, Zagreb, 1993., 167.

²⁶ Vladimir GEIGER, Mario KUČERA, Iz povijesti Nijemaca na hrvatskim prostorima, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1995., Osijek, 1995., 87.

²⁷ Vladimir GEIGER, Nijemci u Hrvatskoj, 322.

oko Rume, Mitrovice, Vukovara i Vinkovaca.²⁸ U Slavonsku vojnu krajinu Nijemci se doseljavaju odmah po uspostavi vojne vlasti, prvo kao časnici, a kasnije kao obrtnici i zanatlije. U vojnim komunitetima Slavonske vojne krajine njemački doseljenici rado su primljeni. Uz časnike, njemačko stanovništvo koje se doseljava uglavnom je seljačko, međutim tu ima i upravitelja, ekonoma, provizora na komorskim dobrima, a kasnije javnih i državnih službenika. U 18. i na početku 19. stoljeća Nijemce u Slavoniju i Srijem naseljavaju isključivo feudalci na svoje posjede (Eltz, Janković, Jovanović, Pejačević, Prandau).²⁹ Početkom 19. stoljeća njemački doseljenici naseljavaju u Srijemu među prvima Zemun, Srijemske Karlovce, Petrovaradin, Mitrovicu i Vinkovce. U njima su već početkom pokretali normalne njemačke škole.³⁰ Uz gradove naseljavali su i manja mjesta i sela. Dok su u Ugarskoj postojala sela s većinskim njemačkim stanovništvom u Slavoniji i Srijemu, njemački doseljenici uglavnom su bili u mješovitim naseljima i selima te su živjeli zajedno s ostalim pripadnicima: Mađarima, Srbima, Hrvatima, Slovacima i Česima.

Prvi značajniji njemački doseljenici u Srijemu, izuzev vojnih komuniteta, bilježe se u razdoblju od 1776. do 1806. godine, a u nekim mjestima pojavljuju se i ranije: oko 1770-ih godina u Staroj Pazovi, 1783. u Bukovici, oko 1786. u Rumi, između 1786. – 1790. u Novim Banovcima (prvo dolaze luterani), oko 1790. u Novoj Pazovi, oko 1790. na područje Petrovaradinske pukovnije 600 evangeličkih obitelji, 1791. Batajnica, i početkom 1800. u Novom Slankamenu i Sotinu, 1817. u Neudorf kod Vinkovaca, između 1820. i 1850., te u mjesta, kao što su Opatovac, Lovas, Jarmina, Berak, Tompojevci, Tovarnik, Ilača, Svinjarevci, Nova Babska i Orolik.³¹

Već 1765. godine naselili su se njemački majstori u Vinkovcima i Mitrovici.³² Godine 1784. grof Pejačević traži da u Rumu dođu Nijemci kao radnici, što je dovelo do doseljavanja 700 Nijemaca. Josip II. sam naseljava Nijemce 1783. godine u Novi Slankamen. Nova seoba Nijemaca počela je 1790. i traje do 1794. godine. U tom razdoblju 62 obitelji naselile su petrovaradinski kotar, 36 karlovački, 26 rumski. Potom, iz ovih središta njemački doseljenici koloniziraju u druga mjesta, tako iz petrovaradinskoga okruga sele u Novu Pazovu, Bukovicu, a 36 karlovačkih obitelji naseljava Schwabendorf kod Karlovaca. Godine 1802. spominju se u Novoj Pazovi 40 obitelji, a u Novim Banovcima 7. Godine 1806. ponovno češki Nijemci naseljavaju Novi Slankamen i Petrovaradin. Od tada počinje redovita seoba Nijemaca u Srijem i traje skoro čitavo stoljeće. Godine 1816. Nijemci naseljavaju Franzenstal kod Zemuna, a 1819. godine osnovali su drugu veliku naseobinu Neudorf kod Vinkovaca. Kod Mitrovice osnivaju 1828. Hessendorf, a od 1828. pa sve do 1840. godine postepeno naseljavaju Indiju.³³ Ponovno doseljavanje Nijemaca bilježi se nakon revolucije pa tako 1854. godine Nijemci naseljavaju Hrtkovce, 1859. Bečki i Krčedin, 1860. Bečmen, a 1862.

²⁸ Vladimir GEIGER, Mario KUČERA, Iz povijesti Nijemaca na hrvatskim prostorima, 87.

²⁹ Jadranka GALIOT KOVAČIĆ, Gospodarski i kulturni utjecaj njemačkih doseljenika na tradicijski život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema od početaka 18. stoljeća do 1941. godine, *Emološka istraživanja*, vol. I, No. 12/13, siječanj 2008., Zagreb, 215.

³⁰ Vladimir GEIGER, Nijemci u Hrvatskoj, 322; Ivan JURKOVIĆ, Nijemci u Slavoniji u 18. stoljeću, 95.

³¹ Ivan ČOSIĆ-BUKVIN, Doseljavanje Nijemaca u Srijem tijekom 18. stoljeća, 242; Ivan JURKOVIĆ, Nijemci u Slavoniji u 18. stoljeću, 95; <http://www.genealogienetz.de/reg/ESE/dssyrmi.html> (14. 5. 2012.).

³² Milan ŠENOVA, *Doseljavanje tuđinaca u Srijem*, Zagreb, 1914., 6.

³³ Milan ŠENOVA, *Doseljivanje tuđinaca u Srijem*, 6 – 7.

– 1863. godine Grabovce i Nove Banovce. Nijemci i dalje 60-ih naseljavaju Srijem, tako su 1869. naselili Surčin, 1875. Dobanovce i 1882. godine Obrež.³⁴

Što se tiče doseljavanja njemačkoga stanovništva u Vukovar,³⁵ ono je povezano i s dodjeljivanjem vukovarskoga posjeda, kasnije vlastelinstva njemačkim plemićkim obiteljima. Car Karlo darovao je 1721. godine Tovarnik i Sotin Johannu Ferdinandu Küffsteinu, a 1728. godine vukovarski posjed te je tako nastalo Vukovarsko vlastelinstvo koje je 1736. Küffstein prodao nadbiskupu Mainza grofu Karlu Filipu von Eltzu. Grofovi Eltzu bili su vlasnici Vukovarskoga vlastelinstva sve do 1945. godine. Uz Vukovarsko vlastelinstvo Eltzovi su imali i posjede u Njemačkoj, što je i dovelo do doseljavanja njemačkih doseljenika.³⁶ Njemački doseljenici u Vukovaru zabilježeni su već u srednjem vijeku potkraj 8./9. stoljeća. Tada ih istiskuju Mađari. Nakon oslobođenja Vukovara od Osmanlija, od tridesetih godina 18. stoljeća i tijekom 19. stoljeća u Vukovar se počinju naseljavati Nijemci, s time da je najveći val bio doseljenika iz Bačke. Koliko je Nijemaca bilo u Vukovaru, najbolje pokazuje činjenica da su u drugoj polovici 19. stoljeća Nijemci po brojnosti bili iza Hrvata druga nacionalna skupina. Uz Vukovar znatan dio njemačkoga stanovništva nalazio se u Lovasu, Berku i Sotinu.³⁷

Doseljavanje Nijemaca u Zemun povezano je s položajem Zemuna u tadašnjoj Vojnoj krajini i njegovim proglašavanjem 1751. godine vojnim komunitetom. Uz prve njemačke časnike uslijedili su njemački obrtnici i trgovci. Nijemce kao koloniste nalazimo već 1716. godine u Schwabendörflu kod Kamenice, a 1718. godine susrećemo mlinare i pekare.³⁸ Iako je već Marija Terezija 1775. godine planirala naseljavanje njemačkoga stanovništva na širem području Zemuna, ono je zabilježeno nešto kasnije. Značajnije naseljavanje bilježi se 1816. godine kada je po želji generala Si-egenthala zemunski magistrat dopustio da se južno od predgrađa Josefstadta naseli 100 njemačkih obitelji koje nisu bile zadovoljne imanjima u Banatu (iz banatskoga Lazarevca/Lazarsfeld). Ove njemačke obitelji odmah po doseljenju počele su graditi svoje kuće, i osnovala su svoje škole, a i 1817. godine posjetio ih je kralj Franjo. Po njemu je to novo zemunsko predgrađe dobilo ime Franzthal/Franjin dol.³⁹

³⁴ Milan ŠENOVA, *Doseljivanje tuđinaca u Srijem*, 8.

³⁵ Marina FRUK, *Der Syrmier Bote* (1868. – 1869.), njemačke novine iz Vukovara, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1999., Osijek, 2000., 141 – 145; Vlado HORVAT, Prikaz dvije knjige o vukovarskim Nijemcima, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1999., Osijek, 2000., 147 – 150. O Nijemcima u Vukovaru objavljene su dvije knjige na njemačkom jeziku: Hans SCHRECKEIS, *Wukowar – Alte Hauptstadt Syrmiens*, Salzburg, 1990. i Zdenka ŠTEFANČIĆ-MUFA, *Zelena ulica – Grüne Gasse* (Vukovarski roman), Zagreb, 1997.

³⁶ Zdenka BAŽDAR, Uloga grofa Karla Eltza u podizanju gospodarskih prilika na području Vukovara 1848. – 1900. (Prilog za proučavanje gospodarske povijesti na području Županije srijemske), *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 2002., Osijek, 2003., 23 – 30.

³⁷ Marina FRUK, *Der Syrmier Bote* (1868. – 1869.), 141 – 145; Vlado HORVAT, Prikaz dvije knjige o vukovarskim Nijemcima, 147 – 150; Alica WERTHEIMER BALETIĆ, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*, Zagreb, 1993., 19 – 20.

³⁸ Milan ŠENOVA, *Doseljivanje tuđinaca u Srijem*, 4.

³⁹ Vlatko RUKAVINA, *Zemun i Hrvati*, Zemun, 1998., 19; Vlatko RUKAVINA, *Hrvati stvaraooci u Zemu- nu*, Zemun, 1999., 15; Goran BEUS RICHEMBERG, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati*, 62.

Sredinom 19. stoljeća zabilježene su manje, ali češće unutarnje migracije njemačkoga stanovništva. Tako 1855. godine u Tovarnik stiže osam njemačkih obitelji iz Bačke. Svinjarevce naseljavaju Nijemci iz Apatina (Bačka) tek 1859. godine.⁴⁰ U selo Vrbanja kod Županje, prvi Nijemac zabilježen je 1804., dok su se ostali doselili između 1820. – 1825. godine, i većinom su trgovci i zanatlije. Novo doseljavanje dblazi nakon razvojačenja krajine 1873. sve do 1881. godine, da bi se glavno doseljavanje dogodilo 1892. – 1912. godine, kada su u okolici mjesta radile tri pilane koje su trebale šumske radnike, činovnike, šumarske stručnjake i trgovce drvom.⁴¹

Društveni život Nijemaca u Srijemu ovisio je o veličini naselja, kao i njegovoj gospodarskoj mogućnosti. Prvi doseljeni Nijemci bili su većinom neobrazovani i nepismeni, ali su posjedovali naprednije seoske vještine i zanatska znanja te su se vrlo brzo snašli u sredini. Na području Banata i Bačke (Temišvar, Bela Crkva, Pančevo, Pečuh i dr.) njemačke osnovne škole počele su se osnivati još osamdesetih godina 18. stoljeća, a u drugim područjima dosta kasnije, nakon 1851. godine.⁴² Kod njemačkih doseljenika vrlo dugo zadržao se njemački jezik (raznih dijalekata), iz razloga što je njemački jezik dugo vremena bio službeni. Dugo vremena održali su se i običaji i način života krajeva iz kojih su dolazili. Nijemci su čuvali i etničku čistoću. Ženili su se i udavali uglavnom u krugu svoje narodnosti.⁴³

Političko i kulturno gibanje među Nijemcima počinje se osjećati tek krajem 19. stoljeća. Politički se u Srijemu organiziraju tek neposredno pred izbijanje Prvoga svjetskoga rata, i to 1913. godine, kada je odobreno osnivanje *Saveza Nijemaca u Hrvatskoj i Slavoniji/Bundes der Deutsche in Kroatien und Slawonien* sa sjedištem u Rumi. Od 1906. do 1911. godine biran je prvi Nijemac, rumski načelnik kao zastupnik u Hrvatski sabor.⁴⁴ Kulturne i društvene organizacije nastale su nešto ranije, tako je u Rumi 1872. godine osnovano *Njemačko obrtničko društvo*, a 1873. godine *Dobrovoljno vatrogasno društvo* i 1894. godine *Njemačka čitaonica i pjevačko društvo*. I u ostalim srijemskim mjestima, Zemunu, Vukovaru i drugdje osnivaju se brojna pjevačka, gimnastička, obrtnička društva i štedne zadruge s njemačkim predznakom.⁴⁵ Nijemci su imali i svoje novine, tako su u Vukovaru izlazile novine *Der Syrmier Bote* (1868. – 1869.),⁴⁶ pa *Syrmier Zeitung* (1880.), *Syrmier Post* (1881. – 1889.), *Syrmier Wochenblatt* (1889.), a od 1904. godine izdaje se i najznačajniji njemački list *Deutsche Volksblatt für Syrmien/Njemački glasnik za Srijem*, iako su se njemački časopisi u Hrvatskoj pojavili dosta rano (*Agramer Deutsche Zeitung*, *Kroatischer Korrespondent*, *Südslawischen Zeitung*, *Die Drau*, *Agramer Zeitung*, *Luna*, *Slavonische Presse*, *Esseker Lokalblatt und Landbote*, *Esseker Tagblatt* i dr.).⁴⁷ U Zemunu je izlazio *Se-*

⁴⁰ Nives RITIG-BELJAK, Hrana kao kulturno očitovanje – Nijemci u Podunavlju, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1999., Osijek, 1999., 171 – 179.

⁴¹ Ivica ČOSIĆ-BUKVIN, Švabe (Nijemci) u selu Vrbanji kod Županje, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 1996., Osijek, 1996., 45 – 47; Ivan ČOSIĆ-BUKVIN, Nijemci i eksploatacija vrbanjskih šuma od 1860. do 1910. godine, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch*, 2001., Osijek, 2002., 199 – 204.

⁴² Goran BEUS RICHEMBERG, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati*, 62 – 63.

⁴³ Vladimir GEIGER, *Nijemci u Hrvatskoj*, 319 – 334.

⁴⁴ Vladimir GEIGER, *Nijemci u Hrvatskoj*, 324; Stjepan SRŠAN, *Nijemci u Slavoniji*, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG JAHRBUCH*, 1997., Osijek, 1997., 13 – 21.

⁴⁵ Stjepan SRŠAN, *Nijemci u Slavoniji*, 13 – 21.

⁴⁶ Marina FRUK, *Der Syrmier Bote* (1868. – 1869.), 141 – 145.

⁴⁷ Goran BEUS RICHEMBERG, Kulturno-povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj, 8.

⁴⁸ Goran BEUS RICHEMBERG, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati*, 114.

mliner Volksblatt, i to kao dvotjednik, a u Vinkovcima dvojezični list *Vinkovci i okolica/Vinkovce und Umgebung*.⁴⁸

Broj Nijemaca u Srijemu

Vrlo je teško govoriti o broju Nijemaca u Hrvatskoj i Slavoniji. Prve brojčane podatke o Nijemcima u Hrvatskoj nalazimo u djelu Aleksiusa Fényesa gdje je on po starim crkvenim šematizmima sastavio približnu statistiku naroda na području zemalja krunice sv. Stjepana 1840. godine. Prema njemu broj Nijemaca u hrvatskim zemljama 1840. godine iznosio je 13.226 (0,82 %) Nijemaca, a u Srijemskoj županiji 1840. godine je od 100.562 žitelja: 2.500 Mađara, 500 Slovaka, 1.600 Nijemaca, 80 Židova te u srijemskoj granici od 259.153 žitelja: 2.658 Slovaka, 4.126 Nijemaca, 1.600 Klimenta, 300 Grka i 290 Židova. Prema tome ukupan teritorij Srijemske županije imao bi 1,9 % Nijemaca, 0,8 % Slovaka i 0,6 % Mađara.⁴⁹ Sljedeći popis iz kojega se može iščitati broj Nijemaca prvi je opći popis pučanstva, sastavljen 1850./1851. godine. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je oko 16.186 Nijemaca.⁵⁰ U taj popis Hrvatska je ušla teritorijalno izmijenjena, o čemu je bilo govora u prethodnim poglavljima.⁵¹

TABLICA 1.: Popis iz 1851. godine s brojem Nijemaca po županijama

ŽUPANIJE	NIJEMCI
Zagrebačka + Grad Zagreb	820
Riječka	61
Varaždinska	518
Križevačka	54
Požeška	1.575
Osječka	13.158
UKUPNO	16.186

Izvor: *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 16, 21. siječnja 1852.

Popis iz 1857. i popis iz 1869. godine ne iskazuju razlike narodnosti. Popisi 1880. – 1910. godine baziraju se na materinjem jeziku, no to ne znači da su svi koji su se izjasnili da im je materinji njemački jezik, automatski bili i Nijemci. Ovi popisi govore o tome da su njemačka naselja najgušća bila u Slavoniji i Srijemu, tj. skoro 16 % od svega žiteljstva. Nijemci su imali dva središta: u kotaru Stara Pazova (Novu Pazovu) i u kotaru vinkovačkom (Neudorf i Jarminu). Najviše Nijemaca ima u kotarima Ruma (31,5 %), Vukovaru (20,2 %), Staroj Pazovi (po 20 %), pa kotarima Vinkovci (19,8 %) i Ilok (12,8 %). Manje od 10 % Nijemaca imaju kotarevi Zemun, Šid, Mitrovica, Županja i Irig. Najgušće su Nijemcima naseljene upravne općine; protestantska Nova Pazova (97,4 %) i Neudorf (96,2 %), pa katolička Jarmina (97,6 %). Više od 50 % Nijemaca bilo je u Beški (51,3 %), Novim Banovcima (58,2 %), Indji (64,0 %), Putincima (61,0 %), Rumi (57,1 %), Ceriću (53,2 %) i Tompojevcima (52,4 %). U gradovima su postoci bili sljedeći: Zemun (38,2 %), Mitrovica (17,9 %), Petrovaradin (15,8 %), Karlovci (12,0 %)⁵²

⁴⁹ Milan ŠENOA, *Doseljivanje tuđinaca u Srijem*, 7 – 8.

⁵⁰ *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 271, 25. studenoga 1850.

⁵¹ Agneza SZABO, Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850. – 1880., *Historijski zbornik*, XL, Zagreb, 1987., 168 – 169; *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 299, 31. prosinca 1851.

⁵² Vladimir GEIGER, Nijemci u Hrvatskoj, 329; Milan ŠENOA, *Doseljivanje tuđinaca u Srijem*, 10 – 11.

Kako je izgledala rasprostranjenost njemačkih govornika po kotarevima od 1880. do 1910. godine, govori nam sljedeća tablica (tablica 2.).

TABLICA 2.: Broj njemačkih govornika u Srijemskoj županiji od 1880. do 1910. godine

SRIJEMSKA ŽUPANIJA	1880.	1890.	1900.	1910.
Kotar Ilok	2.153	3.177	3.509	3.683
Kotar Irig	731	1.078	1.000	1.031
Kotar Mitrovica	1.151	2.010	2.207	2.344
Kotar Pazova Stara	4.952	7.273	8.715	9.344
Kotar Ruma	10.001	12.780	14.686	15.529
Kotar Šid	1.584	2.426	3.216	3.023
Kotar Vinkovci	3.295	5.081	6.452	8.477
Kotar Vukovar	6.994	9.586	10.036	8.612
Kotar Zemun	1.070	2.321	3.265	3.724
Kotar Županja	573	1.563	2.372	1.927
Ukupno kotarevi	32.504	47.297	55.458	57.858
Grad Karlovci	661	550	518	434
Grad Mitrovica	1.742	2.553	2.741	2.341
Petrovaradin	1.102	1.062	827	894
Gradovi ukupno	3.505	4.165	4.086	3.669
Ukupno Srijemska ž.	36.009	51.462	59.544	61.527
Grad Zemun	5.254	6.048	6.908	6.559
SRIJEMSKA ŽUPANIJA I ZEMUN	41.263	57.510	66.452	68.086
UKUPNO Nijemaca u Hrvatskoj	83.139	117.493	134.000	134.078

Izvor: *Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedich popisa godine 1880.*, Zagreb, 1889.; *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedich popisa godine 1890.*, Zagreb, 1892.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu*, Zagreb, 1914.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji (demografske prilike i zgrade za stanovanje)*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Srijemska županija je uz Virovitičku, koja joj se pridružila nakon 1890. godine, u odnosu na ostale županije u Hrvatskoj i Slavoniji prednjačila po broju njemačkih govornika o čemu nam govori sljedeća tablica (tablica 3.) i analiza popisa.

TABLICA 3.: Njemački govornici po županijama u Hrvatskoj i Slavoniji 1880. – 1910. godine

Županije + gradovi	1880.	1890.	1900.	1910.
Lika – Krbava	123	100	85	68
Modruško-riječka	209	475	512	592
Zagrebačka	1.783	2.006	1.686	1.558
Grad Zagreb	2.687	3.441	3.819	4.458
Varaždinska	988	1.049	796	587
Grad Varaždin	703	890	727	585
Bjelovarsko-križevačka	1.545	3.683	4.153	4.235
Požeška	7.336	10.726	12.610	13.143
Virovitička	17.532	16.958	31.121	29.497
Osijek	8.970	10.657	12.039	11.269
Srijemska	36.009	51.462	59.544	61.527
Zemun	5.254	6.046	6.908	6.559
Ukupno Hrvatska i Slavonija	83.139	117.493	134.000	134.078

Izvor: *Političko i sudbeno razdjeljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedich popisa godine 1880.*, Zagreb, 1889.; *Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije. repertorij mjesta po posljedich popisa godine 1890.*, Zagreb, 1892.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji (demografske prilike i zgrade za stanovanje)*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Nakon sloma Austro-Ugarske, ovi brojčani iznosi će se promijeniti jer će Nijemci i ostali biti izloženi pritisku javnosti, čestim napadajima i optuživanjima, što je često dovodilo i do bojkota i na kraju masovnoga iseljavanja Nijemaca iz Hrvatske.⁵³

Židovi u Srijemu

Iako nemamo podataka o stalno naseljenim Židovima u Srijemu s kraja 17. stoljeća, oni se sve učestalije pojavljuju početkom 18. stoljeća, kada kao „putujući trgovci“ posjećuju sajmove. Očito se dio tih „putujućih trgovaca“ pokušao naseliti na prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije pa je Ugarski sabor na inzistiranje hrvatskih poslanika donio zakonski članak 19./1729. kojim je potvrdio Židovima raniju zabranu stalnoga naseljavanja u zemljama Hrvatskoga Kraljevstva, no s iznimkom da se gradovima i županijama po vlastitom nahodaenju dopusti ili ne dopusti *privremeno* zadržavanje (po nekoliko dana).⁵⁴ Ova odluka, a i kasnije uspostavljanje Srijemske županije 1745. godine onemogućile su stalnu prisutnost Židova u Srijemu sve do kraja 18. stoljeća.

⁵³ Vladimir GEIGER, *Nijemci u Hrvatskoj*, 325.

⁵⁴ Šandor BRESZTYENSZKY, *Izraeličani i vršenje patronatskog prava*, Zagreb, 1890., 6; Mirjana GROSS/Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992., 418, *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár*, 1657. – 1740., Budapest, 1900., 674.

Prve Židove u Srijemu prije stvaranja Srijemske županije nalazimo u Šidu i Vukovaru.⁵⁵ Budući da je Vukovar tada bio pod komorskom upravom, u njemu se nisu provodile odluke Ugarskoga sabora o nenaseljavanju Židova.⁵⁶ U početku su to uglavnom prolazni židovski trgovci koji dolaze s područja Osmanskoga Carstva kako bi trgovali, a kasnije u drugoj polovici 18. stoljeća to su židovske obitelji ili pobjednici koji privremeno naseljavaju Srijem i Vukovar, a dolazili su pretežno iz susjednih ugarskih županija; Bačke (Novi Sad), Baranje (Darde), Torontalske i Zale.

Uz „privremeno“ nastanjene Židove u Srijemu sredinom 18. stoljeća nailazimo i na Židove pokućarce, koji dolaze kao i „privremeni“ radi trgovine, obilaze sela i krajem tjedna, prije sabata vraćaju se kući. Za vrijeme vladavine Marije Terezije (1740. – 1780.) bile su izdane brojne zabrane⁵⁷ spram Židova, ali i dozvole naseljavanja.⁵⁸ Ne može se reći da je poticala naseljavanje Židova u zemlje Ugarskoga Kraljevstva, ali je do određene granice bila tolerantnija prema useljavanju u njih negoli u austrijskom dijelu. Kako bi namaknula financijska sredstva koja su joj bila potrebna za ratovanje, 18. prosinca 1744. godine za Židove Ugarske uvela je namet, poznat kao tolerancijska taksa (*Toleranztax/Taxa Judeorum*), koja se skupljala sve do 1846.⁵⁹ Početkom svoje vladavine Marija Terezija obnovila je slavonske županije pa je 1745. godine formirala i Srijemsku županiju sa središtem u Vukovaru. Srijem je faktički podijeljen na dva politička dijela: *provincijalni* koji je bio pod županijom u Vukovaru, a ta pod Ugarskim namjesničkim vijećem i *vojnički* pod Petrovaradinskom regimentom u Mitrovici i vojnim komunitetima (Petrovaradin, Zemun, Karlovci).⁶⁰ Pravni akti zabranjivali su Židovima nastanjivati se u Vojnoj krajini,⁶¹ međutim vojne vlasti se nisu obzirale na zakone i dopuštale su manjem broju Židova da se s obiteljima nasele u

⁵⁵ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu u XVIII. i prvoj polovici XIX. veka*, SANU, knjiga 14, Beograd, 1989., 6. Prvog Židova u Vukovaru nalazimo početkom 18. stoljeća u gradskim protokolima pod imenom Marko, i to u dokumentima o oporezivanju (1720.). Dvadesetih godina 18. stoljeća spominju se još uz njega Židovi, Isak (1719. u protokolu carinarnice u Petrovaradinu) s 200 oka duhana u vrijednosti od 20 forinti i Baruh iz Vukovara (1720. u mitrovačkom carinskom protokolu) s turskom robom u vrijednosti od 50 forinti.

⁵⁶ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 5.

⁵⁷ *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytar*, 1740. – 1835., Budapest, 1901., 36; Š. BRESZTYEN-SZKY, *Izraelčani*, 5.

⁵⁸ Maren FREJDEMBERG, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb, 2000., 180 – 181.

⁵⁹ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 2; Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj – Tolerancijska taksa u zagrebačkoj županiji, *Vjesnik arhiva*, IV, Zagreb, 1902., 189 – 192. Taksa je tolerancije u prvoj godini prikupljanja 1749. godine već iznosila 20 tisuća forinti. Na odluku Marije Terezije, Židovi su se žalili, no ona im je smanjila rok plaćanja na 5 godina, da bi 1755. godine povećala iznos na 30 tisuća forinti, zatim 1772. godine na 50 tisuća i 1778. na 80 tisuća forinti godišnje. Godine 1807. porez je povećan za 50 %, pa zatim za 100 %. Tolerancijska taksa plaćala se sve do 1846. godine. Tolerancijska se taksa odmjerivala za cijelo židovstvo, tako da se cijela svota razdjelila prema broju židovskoga pučanstva na pojedine županije.

⁶⁰ Lazar ČELAP, *Politička pripadnost Srijema u godini 1848.* – 49., *Zbornik Zagrebačke klasične gimnazije 1607. – 1957.*, Zagreb, 1957., 622.

⁶¹ Fedor MOČANIN, *Organizacijske strukture Vojne krajine do sredine 18. st.*, *Arhivski vjesnik*, 35 – 36, (1991. – 1992.), Zagreb, 1992., 157 – 163. Poslije Karlovačkoga mira 1699. godine veći dio Vojne krajine prestao je biti pogranično područje, no krajiški teritoriji nisu vraćeni pod jurisdikciju bana, već je Vojna krajina podvrgnuta bečkom Dvorskom ratnom vijeću (do tada je bila pod Dvorskim ratnim vijećem u Grazu). Godine 1702. došlo je do krajiške reorganizacije na području Slavonije (krajišnici su podijeljeni na Podunavsku i Posavsku krajinu, sa središtem u Osijeku), a 1745. godine izvršeno je razgraničenje između Vojne krajine i provincijala u Slavoniji.

nekim gradovima Vojne krajine (vojnim komunitetima).⁶² To su ujedno i prvi zabilježeni podaci o stalno naseljenim Židovima u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, s time i u Srijemu.⁶³ Potvrdu o njihovoj prisutnosti u vojno-graničnim područjima nalazimo u molbi hrvatskih staleža 1743. godine, u kojoj od *Povjerenstva za uključivanje Slavonije i Srijema u Ugarsku i Hrvatsku* zahtijevaju da prilikom buduće inkorporacije istjeraju Židove iz Osijeka i Petrovaradina, što je Dvor odbio, smatrajući takav zahtjev štetnim i neosnovanim.⁶⁴ Daljnje onemogućavanje naseljavanja u vojno-graničnim područjima potvrđeno je carskim reskriptom 1753. godine, koji je svim „neprivilegiranim“ Židovima zabranio stalan boravak u Vojnoj krajini, ali im je dopustio da se zbog trgovine mogu kratkotrajno u njoj zadržavati.⁶⁵ Nakon uspostave županija 1747. godine i stvaranja Brodske, Gradiške i Petrovaradinske pukovnije, Židovima je onemogućen pristup i na ta područja. Iznimku ovoga pravila činili su Zemun⁶⁶ i Petrovaradin,⁶⁷ koji su se nalazili u Slavonskoj vojnoj krajini i bili pod vojnom upravom, i u kojima su se usprkos zabranama, dozvolom generala razvile prve židovske zajednice.

U Zemunu su Židovi stanovali već u prvoj polovici 18. stoljeća u tolikom broju da su mogli osnovati samostalnu općinu. Ne može se sa sigurnošću ustvrditi kada su i od koga Židovi u Zemunu dobili pravo na naseljavanje.⁶⁸ Prema obiteljskim tradicijama, dozvolu naseljavanja dobili su 1739. godine od Karla III. (1711. – 1740.), koji je kolonizirao strance, posebice češke Židove u južne oblasti, koje su bile opustošene ratovima s Osmanlijama.⁶⁹ Po drugoj verziji, Marija je Terezija zemunskim Židovima (oko 30 obitelji) podijelila privilegij da stanuju u Zemunu (1753.) kako bi opskrbljivali austrijski garnizon, s time da samo najstariji sin u gradu smije osnovati dom.⁷⁰ Kra-

⁶² Alexander BUCZYNSKI, *Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850.*, 185 – 194.

⁶³ Zvonimir BRDARIĆ, *Židovi u Našicama*, Našice, 1996., 6; Tomo ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima*, 17.

⁶⁴ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 6; Slavko GAVRILOVIĆ, *Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje s Vojnoj Krajinom (1745. – 1749.)*, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 25, Novi Sad, 1960., 51.

⁶⁵ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 72; Ignati KASSICS, *Enchiridon seu extractus benignarum normalium ordinationum regiali*, (1724. – 1780), Tomus I., Pestini, 1825., 156.

⁶⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb, 1971., 621. Zemun (tada u sklopu Hrvatske) je od 1746. godine postao dio Vojne krajine kao dio obrambenoga pojasa koji su Austrijanci osnovali protiv Turaka. Židovi se nisu smjeli naseljavati na prostorima Vojne krajine, no Zemun je bio iznimka jer su ih Austrijanci trebali za opskrbu austrijskoga garnizona pa im je Marija Terezija dopustila da se u njemu nasele. Židovi su 1753. godine dobili dozvolu stanovanja u gradu, a 1755. godine bilo je useljeno 15 obitelji. Stanovali su u posebnom dijelu grada (Judengasse, Čivutski sokak) te su imali svoju školu i sinagogu. U narednim godinama broj židovskoga stanovništva se smanjivao pa počeo rasti, da bi austrijske vlasti 1773. godine odlučile ograničiti njihovo naseljavanje, ali je potomcima tih prvih obitelji bio dopušten ostanak.

⁶⁷ Pavle ŠOSBERGER, *Novosadski Jevreji*, Novi Sad, 1988., 7 – 20. Zbog blizine Novoga Sada (od 1713. nosi ime Petrovaradinski Šamac, a 1748. godine dobiva status slobodnoga kraljevskog grada i ime Neoplanta, Novi Sad, Neusatz ili Ujvidek) koji je nastao u podnožju Petrovaradinske tvrđave. Često se nije pravila razlika između Novoga Sada i Petrovaradina jer ih dijeli samo Dunav pa se u dokumentima prvi Židovi pojavljuju u oba mjesta.

⁶⁸ Lazar ČELAP, *Jevreji u Zemunu za vrijeme Vojne granice*, *Jevrejski almanah*, 1957. – 1958, Beograd, 1958., 59 – 71.

⁶⁹ HDA – *Zemaljska vlada – Odjel za bogoštovlje i nastavu* (dalje BINZV), kutija 30./1892., spis 12 (7975/1898). Gradsko poglavarstvo u Zemunu izvješćuje Odjel o porijeklu i osobinama sefardskih Židova u Zemunu te tom prilikom piše da su se sefardski Židovi u Zemun naselili oko 1720. godine i da su došli s područja Turske, odnosno tadašnje Srbije.

⁷⁰ Julije DIAMANT, *Najstarija židovska bogoštovna općina u Hrvatskoj*, *Jevrejski almanah*, 1925. – 1926., Vršac, 1925., 129. Podatak o dozvoli Marije Terezije za naseljavanje Židova u Zemunu nađen je u *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, Nr. 19 – 2, Mai 1859., 276.

ljica je ujedno dopustila osmanskom Židovu u Zemunu Rafaelu Salamonu i njegovoj obitelji doživotni boravak na području Vojne krajine. Po nadrabinu uukovarskom Juliju Diamantu, moguće je da su zemunski Židovi dozvolu dobili od vojne komande, nakon protjerivanja sefardskih Židova 1739. godine iz Beograda.⁷¹ Ovu tezu potvrđuje i Ljubomir Kosier koji smatra da su generali sami izdavali odobrenja za nastanjivanje jer je sačuvano nekoliko takvih dekreta iz 1739. godine od zemunskoga komandanta Georga Oliviera u kojima on dopušta naseljavanje „španjolskih Židova“ (Sefarda) u gradu.⁷² Prvi provedeni popis iz 1754./1755. godine navodi da u Zemunu živi 15 obitelji, njih četiri su određene kao „turske“, a jedanaest ih je „njemačkih“, a sve su stigle 1739. godine iz Beograda. Ukupno ih je bilo 76 osoba. Desetak godina kasnije njihov broj se smanjio pa je 1767. godine popisano samo 11 obitelji. Ovo smanjenje bilo je kratkotrajno jer se u nadolazećim godinama taj broj povećavao.⁷³ Židovima je više puta naređeno da prodaju svoje kuće te u roku od 14 dana (1772.) napuste Zemun, da bi se 8. siječnja 1773. godine prema naredenju Generalne komande ograničilo naseljavanje Židova u zemunskom komunitetu. Ova odluka se zaobilazila jer spisi zemunskoga gradskog magistrata govore da se broj Židova povećava s obzirom da se prijavljuju kao neženje (njima je dolazak bio dopušten) ili kućne sluge i kalfе. Odlukom Magistrata, Vojna je komanda u Zemunu 1781. godine strogo pazila da se više nijedan Židov, osim onih koji se već nalaze na osnovu ranijih privilegija, ne naseli u gradu, da bi već početkom 19. stoljeća došlo do popuštanja i ublažavanja odluke i povećavanja broja židovskih obitelji.⁷⁴ Glavno zanimanje zemunskih Židova bilo je pečenje i prodaja rakije, kao i isporuka i prodaja janjećih koža. Zemunska židovska općina plaćala je godišnje toleranciju od četiri forinte po obitelji i još 150 forinti „tolerancijske takse“, a i više u ratnim vremenima.⁷⁵ Prema nekim izvorima Židovi u Zemunu imali su svoju općinu već 1756. godine, 1776. hram, a 1816. i svoju konfesionalnu školu. Zemun je 1820. godine brojio 231 Židova. Većinom su bili Sefardi.⁷⁶

⁷¹ ISTO, 129. Autor nije pronašao originalni dokument, već pretpostavlja da su izdane dvije dozvole sefardskim Židovima iz Beograda, jedna dozvola za naseljavanje u Temešvaru, a druga za Zemun. Pronašao je samo dozvolu gradskoga vojnog komandanta da zaštićena bogoštovna općina u Zemunu mora u vremenu od 1. studenoga 1746. do kraja listopada 1747. godine platiti stotinu rajnskih forinti u blagajnu Srijemsko-dunavske vojne krajine. Slavko GAVRILOVIĆ, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, Novi Sad, 1979., 321. Gavrilović navodi da su Židovi u Zemunu od 1739. godine kada su napustili Tursku, ali da s njima nisu u potpunosti prekinuli sve veze. Od 1741. godine njihov broj se povećava jer grade sinagogu. U međuvremenu uhapšena su dvojica zemunskih Židova s optužbom da su turski špijuni. Vlasti su predlagale da se Židovi istjeraju, ali je na kraju odlučeno da neće biti nikakvog protjerivanja, samo da će im se 1742. godine srušiti sinagoga.

⁷² Ljubomir KOSIER, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II. Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd – Zagreb, 1936., 46.

⁷³ Maren FREJĐENBERG, *Židovi na Balkanu*, 172; L. ČELAP, *Jevreji u Zemunu*, 59 – 71.; Slavko GAVRILOVIĆ, *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i slavonsko-sremskoj Vojnoj granici (XVIII – XIX vek), Istraživanja*, VII, Novi Sad, 1979., 467 – 506; Danilo FOGEL, *Jevrejska zajednica u Zemunu*, *Hronika (1739. – 1945.)*, Zemun, 2002.

⁷⁴ Lazar ČELAP, *Jevreji u Zemunu*, 63 – 68. Odluka o neodobravanju naseljavanja židovskih obitelji nakon 1804. godine kada je izbio Prvi srpski ustanak nije se pridržavala jer su Židovi iz Beograda počeli prelaziti u Zemun, tako da se u Zemunu prema popisu 1816. godine broj židovskih obitelji s 27 (popis iz 1804.) povećao na 30 obitelji pa ih je ukupno bilo 185 osoba.

⁷⁵ Maren FREJĐENBERG, *Židovi na Balkanu*, 173.

⁷⁶ Vlatko RUKAVINA, *Zemun i Hrvati*, 19 – 20; Slavko GAVRILOVIĆ, *Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i slavonsko-sremskoj Vojnoj granici*, 467 – 506; Danilo FOGEL, *Jevrejska zajednica u Zemunu*, *Hronika (1739. – 1945.)*, Zemun, 2002.

Prvi posebno privilegirani Židovi u Petrovaradinu nastanili su se na samom početku 18. stoljeća, mada postoje indicije da je Židova bilo u tvrđavi i tijekom osmanske vladavine.⁷⁷ Bili su to članovi obitelji Jakoba Hirschla (Hierschl, Hürschel, Herschel, Höschl) koji su se 1704. godine doselili u Petrovaradin iz Beograda.⁷⁸ Obitelj Hirschl dobila je posebnu privilegiju jer su državi učinili znatne novčane usluge, trgovali su solju, žitom, konjima i manufakturnom robom. Imali su vlastite brodove kojima su sol prevozili Tisom, Dunavom, Dravom i Savom pa su i pored vjerske netolerancije smatrani za korisne i dobre građane austrijske države.⁷⁹ Iste godine s prvim Hirschlom javlja se i druga židovska obitelj Jakoba Löbla.⁸⁰ Sredinom 18. stoljeća spominju se još neki povremeni trgovci koji su duže ili kraće vrijeme bili žitelji Petrovaradina: Jakob Perl (1720.) i Jakob Abraham Kohn/Cohen (1739). Popis iz 1727. godine u Petrovaradinu popisao je samo četiri stalno naseljene obitelji.⁸¹ Zanimljivo je napomenuti da je tijekom cijeloga 18. stoljeća u Petrovaradinu poslovao Jakob Hirschl i njegova obitelj, koji su bili utjecajni i kod civilnih i vojnih vlasti pa su uspjeli stvoriti monopol u samom gradu, susjednom Novom Sadu i Vojnoj krajini.⁸²

Nešto drukčije bilo je u civilnom dijelu Srijema. Od stvaranja Srijemske županije, stalnijem, ali i povremenom boravku kao i poslovanju Židova stajljene su veće prepreke, ali zbog toga što se ni županijska vlast, a ni ti vlastelinstvo nije željelo odreći poreza i dažbina židovskih trgovaca jer su oni donekle pridonosili i privrednom razvitku ovoga kraja, do njihovoga proganjanja nije došlo. Nakon uspostave Srijemske županije 1745. godine, na nju se počela odnositi odluka Sabora o nenaseljavanju Židova,⁸³ međutim židovski trgovci i dalje dolaze u Srijemsku županiju na sajmове, o čemu nam govori izvješće iz 1770. godine, gdje se navodi da Židovi slobodno trguju na području županije kožama i da plaćaju trgovačku taksu (odnosno glavarinu) od 4 forinte, ali da nemaju pravo naseljavanja.⁸⁴ Sve do Josipa II. (1780. – 1790.) Židovi su u Hrvatskoj, s time i u Srijemskoj županiji živjeli između zabrana i ograničenja (koja se na sreću Židova nisu striktno provodila), a njihov položaj bitno izmijenio njegovim stupanjem na prijestolje. Iako Josip II. nije volio Židove, bio je pobornik „prosvijećenoga apsolutizma“ pa je već 13. ožujka 1781. godine započeo s emancipacijom Židova jer je dopustio da Židovi uz vjerske mogu pohađati i svjetovne škole. Vrhunac njegovih emancipacijskih zakona bio je *Patent o toleranciji/Toleranzpatent* i njegov aneks

⁷⁷ Pavle SOSBERGER, *Novosadski Jevreji*, 126. Autor navodi da se prvi Židov u Petrovaradinu spominje tek poslije oslobođenja tvrđave od Osmanlija 1688. godine jer se u knjigama katoličke župe u Petrovaradinu spominje „Judaesus“ zvani Kaldey koji se iz Petrovaradina preselio u Racko Selo, kasniji Novi Sad.

⁷⁸ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 47, 54 – 57. U dokumentima se spominju Jakob (1707.), 1711., 1737., 1746.), Aleksandar (1716.), Izrael (1719.), Isak (1720.), Lebel (1738.), Nathan (1737.). U protokolu carinarnice Petrovaradin zabilježeno je da je *Herschl Judt von Belgrad*, preko nje nosio obrađena ovčja krzna. U rujnu iste godine zabilježen je u protokolu kao stanovnik Petrovaradina. Obitelj Jakoba Hirschla zamalo je istjerana iz Petrovaradina nakon kraljičine odluke od zabrani prebivanja u Slavoniji 1753. godine, ali je zbog svojih zasluga, odlukom same kraljice, Jakob Hirschl od 1753. „zaštićeni Židov“ u Petrovaradinu.

⁷⁹ Slavko GAVRILOVIĆ, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, 40.

⁸⁰ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 49 – 50. Uz njega spominju se i članovi te obitelji: Markus (1720.) i Filip (1744.) Löbl/Loebel.

⁸¹ Maren FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 174.

⁸² Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 51 – 71.

⁸³ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 6.

⁸⁴ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA) – *Srijemska županija*, Proto. Congreg 1370, 1429 ex 1770, *Hrvatsko kraljevsko vijeće* D-2/1771.; Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st., *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog arhiva*, III, Zagreb, 1901., 189.

od 31. ožujka 1783. godine poznat kao patent *Systematica Gentis Judaicae Regulationis* posebno namijenjen Ugarskoj i pridruženim krajevima (s time i Hrvatskoj).⁸⁵ Patentom *Systematica Gentis Judaicae Regulationis* (dalje *Systematica Gentis*, op. a.) poboljšao se položaj Židova u Ugarskoj i njezinim pridruženim krajevima. Od tada se Židovima dopušta uzimati u zakup zemlja uz uvjet da je sami obrađuju, jamči im se sloboda kretanja i naseljavanja gdje god žele (osim rudarskih naselja) i sloboda vjeroispovijesti. Djelomično im je dopušteno bavljenje obrtom i poljodjelstvom, ali nadalje su ostala neka kruta ograničenja u izboru zvanja, bavljenja nekih cehovskih obrta te zabrana posjedovanja kuće ili zemljišta.⁸⁶ Što se tiče Židova u Srijemu, nedugo nakon donošenja *Systematicae Gentis* neke židovske obitelji pokušale su se za stalno naseliti u Vukovaru, ali im je to tek uspjelo 1788. godine. Iako su vlasti u početku sprječavale Židove da se nasele u Srijemu, nisu mogle spriječiti njihovu trgovinu pa se tako susreću Židovi koji su potajno počeli naseljavati mjesta u kojima su boravili kao „privremeni“ trgovci i gdje su trgovali i po nekoliko godina.⁸⁷ Prve za stalno naseljene obitelji u Vukovaru prate se od 1788. godine, i one su: Salomon Ceiszel (Czeizel) i Jakob Shmutzer (Shmuczer).⁸⁸

Budući da je 1790. godine umro car Josip II., neposredno prije njegove smrti povukli su se svi njegovi patenti, osim *Systematicae Gentis* koju je novi car Leopold II. potvrdio, usprkos pobuni slobodnih gradova u Ugarskoj i Hrvatskoj. Prema prijedlogu biskupa iz Vácza, Ugarski sabor donio je zakonski članak 38. prozvan *de Judaeis*, potvrđen od kralja 10. siječnja 1791. godine, u kojem je Židovima dopušteno prebivanje i onaj položaj u kojem su bili do 1. siječnja 1790. godine.⁸⁹ Zakonski članak *de Judaeis* za Hrvatsku nije bio od praktične vrijednosti jer u Hrvatskoj u to vrijeme nije bio naseljen veliki broj Židova, ali je pridonio kasnijem naseljavanju Židova u gradove Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Od tih vremena može se detaljnije pratiti i povijest židovskih zajednica u Srijemskoj županiji, osobito u Vukovaru.⁹⁰ Od kraja 18. stoljeća Židovi su se počeli naseljavati u Vukovaru, stanujući u iznajmljenim kućama u kojima su stvarali male magazine pa i polulegalne trgovine. U njihovim iznajmljenim kućama stvorila su se neka vrsta prihvatilišta za putujuće Židove koji su prelazili preko Srijemske i susjednih županija zbog trgovine. Naredba iz 1811. godine o torbarenju (kućarenju) po kojoj torbar trgovac mora prvo dobiti putnicu od nadležne lokalne vlasti da bi se utvrdilo prodaje li dopušteno ili zabranjenu robu i to samo koliko može ponijeti na leđima,⁹¹ a ne na konjima ubrzala je dolazak i kućarenje Židova u Slavoniju pa ih se sve više i više susreće po Srijemu. Iz godine u godinu rastao je broj Židova, tako je 1812. godine u Vukovaru živjelo 20 Židova,⁹² 1818. godine 31 osoba,⁹³ 1820. godine

⁸⁵ Josef KARNIEL, Zur Auswirkung der Toleranzpatente für die Juden in der Habsburgermonarchie im josephinischen Jahrzehnt, *Im Zeichen der Toleranz- Studien und texte zur Kirchengeschichte und Geschichte*, ed. F. Barton, 2D series, vol. 8, Vienna, 1981., 204.

⁸⁶ Maren FREJDEMBERG, *Židovi na Balkanu*, 182.

⁸⁷ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 7. Godine 1776. vukovarski trgovci su se žalili da su židovski trgovci iz Bačke, Baranje i Torontalske toliko ojačali kao da su se u Srijem i Vukovar naselili te da im onemogućavaju da trguju kožama.

⁸⁸ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 5.

⁸⁹ Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj – Krvna osvada i drugi podaci, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonskog-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, X, 1908., 37 – 40.

⁹⁰ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 8.

⁹¹ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 23.

⁹² Magyar *Országos Levéltár* – Mađarski državni arhiv, Helytartótanácsi Levéltár, C-55, Departamentum Judaeorum (dalje MOL, HL, DJ), kut. 103/1812., spis 33/1812.

⁹³ MOL, HL, DJ, document 60/1818., No 265/1818.

7 židovskih obitelji s 40 članova.⁹⁴ Četrdesetih godina 19. stoljeća Židovi su u privredi Srijemske županije i Vukovara zauzimali zavidno mjesto, a to je bila posljedica novoga zakona i sve većega broja židovskih obitelji kako u Vukovaru, Iloku i Rumi tako i u cijeloj Županiji.

Ugarski je sabor 1840. godine donio članak 29./1840., poznat pod imenom *de Israelitis*, kojim su Židovima ukinuta neka ograničenja. Njime su Židovi dobili pravo na zanat, ali su smjeli držati samo židovske kalfe i šegrte. Dopusšteno im je naseljavanje u svim gradovima (tamo gdje im je i do tada bilo moguće), osim u rudarskim i stjecanje zemljoposjeda te bavljenje svim trgovačkim poslovima.⁹⁵ U periodu od 1838. do 1846. godine broj Židova se udvostručio u Vukovaru. Česti godišnji i tjedni sajmovi u Srijemskoj i Bačkoj županiji i drugdje utjecali su na razvitak trgovine, a s time i na doseljavanje židovskih trgovaca.⁹⁶ Veći dio Židova koji je potajno dolazio u Srijemsku županiju do 1840. godine uspio se i u njoj održati, ali u tzv. inkvilinskom statusu, bez nepokretne imovine, bez kuća i sesionalnoga zemljišta. Poneki su uz prešutnu dozvolu uprave Vukovarskoga vlastelinstva u nekim selima stekli kuće i zemljišta, mada do 1840. godine nisu za to imali zakonsku osnovu, a od 1842. godine Židovi su počeli kupovati kuće i u Vukovaru, nailazeći na otpor domaćega trgovačkog staleža i općine.⁹⁷ U Srijemskoj županiji 1842. godine bila je 121 židovska duša, 1845. – 259, 1846. oko 315 i u proljeće 1847. – 325 duša. Njihovo je naseljavanje teklo sporo, ali kontinuirano i usprkos restriktivnim odredbama, niže županijske vlasti nisu se protivile dolasku Židova. Zamjetno je, naime, da su novi doseljenici trgovinom i poduzetništvom poticali ekonomski razvoj i pokretali umrtvljene tijekove gospodarstva koje su inače kontrolirali cehovi. *Prema Židovskom kalendaru iz 1848. godine koji donosi podatke o zanimanjima Židova za 1846. godinu, objavljeni su i podaci za Židove u četirima hrvatskim županijama (Virovitička, Srijemska, Zagrebačka i Varaždinska). Prema njima u Srijemskoj županiji u trgovinu je bilo uključeno 56 Židova, samo jedan u industriji, dvojica su se bavili zemljoradnjom, a trojica profesionalnim zanimanjima (učitelj, liječnik i sl.).*⁹⁸

Povećanjem broja pripadnika na nekom teritoriju, Židovi bi osnivali bogoštovne općine – *kehile*⁹⁹ (to nisu do 1852. godine u pravom smislu bogoštovne općine, već

⁹⁴ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 12 – 13, HDA, *Srijemska županija*, a.c. 886/1820.; 228/1820.; 189/1822.; MOL, HL, DJ, doc. 238/1820. Prema prihodima najbolje je stajao Handler s 300 forinti srebra godišnje, drugi je bio Obersohn s 80, a treći Czeisel s 40, dok su ostali ostvarivali prihod sa svega 10 – 12 forinti godišnje. F. Handler je s 2.849 forinti godišnje zakupnine držao krčmu „Zvijezda“ i trgovinu kože preko nje.

⁹⁵ Mirjana GROSS/Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 418; Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske – Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. – 1860.*, Zagreb, 1985., 362.

⁹⁶ Slavko GAVRILOVIĆ, *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848. – 1849.*, Beograd – Valjevo, 1997., 22, 59.

⁹⁷ Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu*, 38.

⁹⁸ Peter I. HIDAS, *Hidden Urbanization: The Birth of the Bourgeoisie in Mid – Nineteenth Century Hungary*, *Jews in the Hungarian Economy 1760. – 1945.*, Studies Dedicated to Moshe Carmilly – Weinberger on his Eightieth Birthday, edited by Michael K. Silber, The Hebrew University, Jerusalem, 1992., 135 – 157.

⁹⁹ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – migracije i promjene u židovskoj populaciji*, I. nadopunjeno izdanje, Zagreb, 2004., 105, Židovske općine (kehile) osnovni su oblik organiziranja židovskih zajednica u dijaspori. Kehila je vjerska organizacija koja okuplja Židove radi molitve u sinagogama (beth ha k'neset), osigurava vjersko obrazovanje, proslave praznika sve prema židovskoj tradiciji. Za osnivanje kehile potrebno je najmanje 10 odraslih Židova muškaraca.

židovske zadrugel (*Judengemeinde*) u kojima bi se organizirao vjerski i svakidašnji život. Prema nekim podacima židovska općina u Vukovaru osnovana je 1832.¹⁰⁰ ili 1837. godine.¹⁰¹ Do izgradnje sinagoge u Vukovaru 1845. godine Židovi su svoje vjerske obveze i obrede vršili privatno po kućama u kojima su stanovali, a do osnivanja vlastite općine bili su u nadležnosti onih u susjednim ugarskim županijama (Darda, Novi Sad).¹⁰² Ovo su podaci koji se tiču civilne Slavonije, nešto drukčije je na vojnom dijelu. Kao što je do sada rečeno, Židovima je bio zabranjen boravak u Vojnoj krajini, ali su oni prema dokumentima, usprkos zabrani, tamo boravili, i to ne samo u Petrovaradinu i Zemunu. Kada je kralj Josip II. donio Edikt o toleranciji, tj. njegov dodatak *Systematica Gentis Judaicae Regulatio*, on se nije protezao na Vojnu krajinu koja je imala svoje odredbe izdane ranije, a koje su zabranjivale ulazak Židova na teritorije Krajine, osim povremenih trgovačkih poslova i takvo stanje ostalo je sve do 1867. godine.¹⁰³ Vlasti su zabranu boravka Židovima u Vojnoj krajini potvrdili odlukom od 31. listopada 1825. godine, ali ni time nisu onemogućili trgovanje Židova u Vojnoj krajini. Odluka iz 1825. godine zabranjivala im je naseljavanje, ali ne i dolazak na sajmove, koji su se održavali nekoliko puta godišnje. Od 1825. godine Židovi su mogli u Vojnoj krajini boraviti 48 sati.¹⁰⁴ Zabrana naseljavanja nije se odnosila na Zemun i Petrovaradin jer su se u njima židovske zajednice naselile već sredinom 18. stoljeća i zadržale kroz cijelo 19. stoljeće. Nakon edikta Josipa II. u Zemunu se strogo pazilo da se nijedan Židov, osim onih ranije 19 naseljenih obitelji, ne naseli. Nakon što je buknuo Prvi srpski ustanak 1804. godine, dio Židova iz Beograda prebjegao je u Zemun. Uslijed pobjega povećao se broj židovskih obitelji u gradu, pa je 1816. godine car Franjo I. odredio da u Zemunu može biti stalno naseljeno 30 židovskih obitelji i ta se odluka ni nakon 1852. godine nije promijenila. Zemunski Židovi su neprestano molili Slavonsku generalnu komandu da dopusti povećanje privilegiranih obitelji, ali se ona oglašila na sve njihove molbe. Dapače, 1845. godine Magistrat u Zemunu odlučio je da osam drugorođenih sinova i 15 udovica mora napustiti grad. Do 1848. godine taj broj se povećao na 14 židovskih obitelji koje su morale napustiti grad.

Uslijed izbijanja revolucije u Monarhiji, odluka o protjerivanju nije provedena, a 1852. godine novi vladar Franjo Josip I. potvrdio je privilegije samo onima ranije doseljenim zemunskim obiteljima, s djelomičnim iznimkama jer se broj privilegiranih obitelji povećao na 33 obitelji.¹⁰⁵ U Petrovaradinu se 1796. godine spominju obitelji iz ranijih vremena, a iz popisa se vidi da su evidentirana 23, a 1799. godine 24 židovska stanovnika.¹⁰⁶ U Petrovaradinu je 1815. popisano 17, 1821. 11, a 1833. godine 7 židovskih pripadnika.¹⁰⁷ To je ujedno i jedini grad koji bilježi pad židovskoga stanov-

¹⁰⁰ HDA – *Zemaljska vlada – Odjel za bogoštovlje i nastavu* (BINZV), kutija 30/1892., spis 33 (14.496/1892.) godine 1892. u dopisu je navedeno da općina postoji preko 60 godina.

¹⁰¹ Zlatko KARAČ, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, Zagreb, 2000., 35.

¹⁰² Zlatko KARAČ, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, 35.

¹⁰³ Zlatko KARAČ, *Arhitektura sinagoga*, 6.

¹⁰⁴ Vesna RAPO, *Židovska zajednica Cernika i Nove Gradiške, Sedam stoljeća Cernika, Zbornik radova*, Cernik, 1994., 40.

¹⁰⁵ Lazar ČELAP, *Jevreji u Zemunu*, 67 – 70.

¹⁰⁶ Pavle ŠOSBERGER, *Novosadski Jevreji*, 126 – 128. To su obitelj Hirschl (Jakob, Salomon (umro 1789.) i Simon), Mojses Schlesinger, Isak Lobl, a od 1799. godine i Hirschl Lobl. U ovom razdoblju najpoznatiji i najbogatiji petrovaradinsku obitelj predstavlja član trgovačke obitelji Simon Hirschl (1764. – 1846.), iako je on više utjecao na razvoj židovske zajednice u Novom Sadu. Trgovao je sa Srbijom i Osmanskim Carstvom.

¹⁰⁷ Pavle ŠOSBERGER, *Novosadski Jevreji*, 126 – 128.

ništva. Za ostale gradove i trgovišta (komunitete) Vojne krajine nemamo dovoljno podataka.¹⁰⁸ Uz Vukovar Židovi se spominju u Šidu i Sremskoj Mitrovici. Budući su bili trgovci, kretali su se po cijelom Srijemu, dio njih zabilježen je na carinarnici u Mitrovici kao prolazni trgovci koji ne stanuju u Mitrovici, ali imaju poslovne veze s mjesnim zanatlijama i trgovcima. Prvi Židov u Sremskoj Mitrovici zabilježen je osamdesetih godina 18. stoljeća, mada se veći broj Židova bilježi nešto kasnije oko 1870. godine. U Šidu se spominju već 1720. godine, a 1847. godine prisutne su četiri obitelji s 29 članova. Prema jednom popisu stanovništva objavljenom 1860. godine broj Židova u Srijemu po mjestima bio je sljedeći: Ruma 54, Erdevik 31, Šid 27, Irig 18 i Indija 7.¹⁰⁹

Židovska zajednica u Srijemu od 1850. do 1918. godine

U službenim popisima Židovi se pojavljuju u onom iz 1850./1851. godine, broj Židova se u odnosu na broj Nijemaca može puno detaljnije pratiti iz popisa u popis jer su Židovi bili popisivani po vjeri, dok su ostale narodnosti bile popisivane po jeziku, što automatski nije značilo i pripadnost tom narodu. Tako su se među njemačkim govornicima našli i Židovi, Česi, Slovaci, Slovenci i drugi. Popis iz 1850./1851. u cijelom Austrijskom Carstvu popisao je 729.005 Židova. Od toga broja u cijeloj Kraljevini Ugarskoj bilo je oko 265.620 Židova,¹¹⁰ a u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 3.841 Židova.¹¹¹ Najviše Židova nastanjeno je u Osječkoj županiji, i to 1.358 osoba.¹¹²

Budući da nema točnih ranijih sumarnih popisa, već samo procjena, vrlo je teško praviti usporedbe s ranijim brojčanim stanjem i dobiti pravu sliku o broju novo-useljenih Židova u Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju od četrdesetih do pedesetih godina 19. stoljeća. Što se tiče Srijemske županije, za nju je vrlo teško detaljnije išta reći jer se ona transformirala i postala je dio Osječke županije, odnosno dio kotareva pridružen je Srpskoj Vojvodini.¹¹³

¹⁰⁸ Josip BOSENDORFER, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb, 1950., 78.

¹⁰⁹ Jovanka DRAŽIĆ, *Jevreji u Mitrovici*, Sremska Mitrovica, 1998.; Danilo FOGEL, *Jevrejska zajednica u Zemunu. Hronika (1739. – 1945.)*; Jovanka DRAŽIĆ, *Jevrejsko groblje u Šidu*, *Zbornik Muzeja Srema*, 4, Sremska Mitrovica, 2000., 183 – 198.

¹¹⁰ *Carско-kraljevske službene Narodne novine*, br. 271, 25. studenoga 1850.

¹¹¹ *Carско-kraljevske službene Narodne novine*, br. 299, 31. prosinca 1851.; Agneza SZABO, *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. – 1910.*, *Naše teme*, 33 (7 – 8), Zagreb, 1989., 2128 – 2138. Autorica u svojem članku iznosi da je 1850./1851. u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo 3.914 Židova, no smatram da je to tiskarska pogreška.

¹¹² *Carско-kraljevske službene Narodne novine*, br. 16, 21. siječnja 1852. Po kotarevima oni su nastanjeni ovako: u virovitičkom 272, u osječkom 476, đakovačkom 313 i vukovarskom 297 Židova.

¹¹³ Mladen LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, 89 – 92; Marko LANDEKA, *Dvjestopedeset godina Virovitičke županije (1745. – 1995.)*, 50. Osječka županija je 1850. godine podijeljena na četiri kotara: Osijek, Virovitica, Đakovo i Vukovar.

TABLICA 4.: Popis iz 1851. godine s brojem Židova po županijama

ŽUPANIJE	ŽIDОВИ
Zagrebačka + Grad Zagreb	644 (10 + 457)
Riječka	100
Varaždinska	944
Križevačka	310
Požeška	485
Osječka	1.358
UKUPNO	3.841

Izvor: *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 16, 21. siječnja 1852.

Budući da popis pučanstva iz 1850./1851. godine nije zadovoljio i s brojčane strane nema nikakve vrijednosti, carski patent od 23. ožujka 1857. godine naredio je novi popis za 31. listopada 1857. godine i on je malo precizniji. Tu je Hrvatska popisana u istom teritorijalnom opsegu kao i iz prethodnoga popisa.¹¹⁴ Broj stanovnika, kao i broj Židova, za 1857. godinu razlikuju se od autora do autora, no većina iznosi podatak da je civilna Hrvatska (dodani iločki i rumski okrug, a odbijeno Međimurje) 1857. godine imala ukupno 865.009 pučanstva, od kojih je 5.132 ili 0,60 % Židova.¹¹⁵ Dio Srijema potpao je pod Osječku županiju u kojoj je popisano 1.784 Židova.¹¹⁶

TABLICA 5.: Stanovništvo civilne Hrvatske i Slavonije te broj Židova prema religiji po županijama 1857. godine

ŽUPANIJE	UKUPAN BROJ STANOVNIŠTVA (bez Židova)	ŽIDОВИ
Grad Zagreb	12.458	625
Zagrebačka	243.423	418
Varaždinska	254.846	1.401
Riječka	88.665	67
Požeška	104.658	837
Osječka	142.332	1.784
UKUPNO		
Hrvatska i Slavonija	846.382	5.132
Krajina		
hrvatsko-slavonska	675.806	11

Izvor: *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der zählung vom 31. October 1857.*, herausgegeben vom K. K. Ministerium des innern, Wien, 1859.

Nešto detaljnija analiza rasprostranjenosti Židova po Srijemu može se izvesti iz *Miestopisnog riečnika Kraljevinah Dalmacije, Hervatske i Slavonije*, koji je sastavio Vinko Sabljar 1866. godine, a na osnovi popisa stanovništva iz 1857. godine i raznih izvješća prikupljenih u razdoblju od 1861. do 1865. godine. U navedenom djelu, autor je broj Židova podijelio na županije koje su formirane u njegovom razdoblju 1861.

¹¹⁴ Agneza SZABO, Demografska struktura stanovništva, 169 – 170.

¹¹⁵ Agneza SZABO, Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. – 1910., 2129; Mladen LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, 89 – 92; *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der zählung vom 31. October 1857.*, Wien, 1859., 120; *Carsko kraljevske službene Narodne novine*, br. 55, 7. ožujka 1860.; br. 210, 13. rujna 1860.

¹¹⁶ *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der zählung vom 31. October 1857.*, Wien, 1859., 176 – 177.

godine, a teritorijalno se nisu podudarale s formiranim županijama iz 1857.¹¹⁷ godine. Prema podacima iz Sabljarovoga djela, navodi se da ukupno u civilnoj Slavoniji od 227.439 stanovnika živi 3.172 Židova, od kojih 526 živi u Požeškoj županiji, 769 u Srijemskoj,¹¹⁸ a 1.230 u Virovitičkoj. Ovi njegovi brojevi očito govore o stanju početkom šezdesetih godina 19. stoljeća, a nisu izraz popisa iz 1857. godine.¹¹⁹ Patentom iz 1852. godine regulirano je osnivanje židovskih općina pa se tako od 50-ih godina u Hrvatskoj utemeljuju općine s pratećim vjerskim, školskim i humanitarnim ustanovama (*Hevra Kadiša*) i vode se matične knjige. Nove općine se u Srijemu osnivaju u Dalju (1862. ili 1864.), Erdeviku (nakon 1873., vjerojatno 1885.), Iloku (dvije općine 1852.: aškenaska i ortodoksna), Mitrovici (oko 1870., a pravila odobrena tek 1896.), Rumi (1877.), Vinkovcima (1873./1874.), Zemunu (najstarija općina, dvije općine aškenaska i ortodoksna) i Vukovaru (1832. ili 1837., tri općine: aškenaska, sefardska i ortodoksna). Uz općine se grade i sinagoge kao javne vjerske zgrade: Ilok (sefardska i aškenaska 1855.), Zemun (1863.), Vukovar (1889.), Mitrovica (1904.).¹²⁰

Iako su doneseni brojni zakoni koji su poboljšavali status i položaj Židova, oni su još uvijek bili neravnopravni, da bi iskorak prema emancipaciji bio načinjen carskim patentom od 18. veljače 1860. godine koji je Židovima dopustio posjedovanje nekretnina na području Monarhije, uz ostalo i zemljišta ako ga obrađuju u vlastitoj režiji (to je vrijedilo za Hrvatsku i Slavoniju, ali ne za sve zemlje Carevine).¹²¹ Postupno su se ukidale i neke odredbe, kao što je oblasno odobrenje braka, ograničenje sposobnosti svjedočenja na sudu, isključenje iz određenih obrta, zabrana naseljavanja u rudarskim naseljima. Ti novostvoreni uvjeti potaknuli su novi val doseljavanja Židova u Hrvatsku. Od šezdesetih godina i sedamdesetih godina 19. stoljeća sve više istaknutih hrvatskih Židova sudjeluje u kulturnom, političkom i privrednom životu Hrvatske. Od 1860. godine sudjeluju u radu gradskih vijeća i županijskih skupština, utemeljitelji su brojnih lokalnih društava (pjevačkih, kulturnih, sportskih, vatrogasnih), ali i židovskih udruženja, kao što su dobrotvorna i gospojnska društva i promicatelji su modernizacije. Ubrzo je uslijedilo i zakonsko proglašenje ravnopravnosti prvo u Austriji (21. prosinca 1867.) i Mađarskoj (28. prosinca 1867.), a onda i u Hrvatskoj. Budući da su prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868.) bogoštovlje, tj. vjersko-crkveni poslovi (§.47. i §.48. Nagodbe) pripadali djelokrugu hrvatske autonomije, emancipacija Ži-

¹¹⁷ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.. Hrvatske županije kroz stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1996., 79 – 80.

¹¹⁸ *Miestopisni rječnik Kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Vinko Sabljar, Zagreb, 1866. Prema podacima Vinka Sabljara 12 Židova živjelo je u Novom Vukovaru i 158 u Starom Vukovaru. Po kotarevima to je bilo ovako: u vukovarskom kotaru popisano je 317 Židova, u kotaru Erdevik 138, u iločkom kotaru 113, u kotaru Irlig 8, u Rumi 108 i u kotaru Tovarnik 85. U Vojnoj: na području oko Petrovaradinske pukovnije nije popisani niti jedan Židov, kao ni oko Srijemskih Karlovaca, u Petrovaradinu popisana su tri, a u Zemunu 250.

¹¹⁹ Mirjana GROSS/Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 420.

¹²⁰ HDA, BINZV, kutija 30/1892., spis 33 (14.496/1892.); spis 36 (15.798/1892.); Jovanka DRAŽIĆ, *Jevreji u Mitrovici*, Sremska Mitrovica, 1998.

¹²¹ *Narodne novine*, br. 14, 18. siječnja 1860.; Šandor BRESZTYENSZKY, Izraeličani, 8; *Sbornik zakonak i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1863., sv. 1, Zagreb, 1881., 8, 28, 59, br. 36. Prva od 6. siječnja koja osposobljava Židove da mogu biti svjedoci pri oporukama kršćana, druga od 14. siječnja (donesena je 10. siječnja) koja ukida staru odredbu iz §.29./1840. koja zabranjuje da stanuju u rudarskim mjestima i treća od 18. veljače 1860. godine koja im podjeljuje pravnu sposobnost da mogu stjecati vlasništvo svakovrsnih nepokretnih dobara, nekretnina i da mogu postati vlasnicima zemljišta ako ga obrađuju u vlastitoj režiji, ali ne uživaju s tim pravo patronata niti pravo predlaganja učitelja.

dova potpala je pod zakonodavstvo Hrvatskoga sabora, i to Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade.¹²² Budući da je zakonsko proglašenje ravnopravnosti Židova došlo na red u vrijeme političkoga kaosa u postnagodbenim godinama, tek je 19. rujna 1873. godine Sabor usvojio *Osnovu zakona o ravnopravnosti Izraelićana*, a zakon je 21. listopada 1873. godine dobio i kraljevu sankciju.¹²³ Zakonom⁹ se *sliedbenici izraelitičke vjere priznaju ravnopravnim sa sliedbenici ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroispoviesti*.¹²⁴ Time je zakon, doduše samo na papiru, dopustio ostalim vjeroispovijestima i mogućnost prijelaza na židovstvo, ali u praksi to nije bilo primjenjivo. Od popisa iz 1857. godine proteklo je više od deset godina i novi službeni popis, proveden je nakon austrougarske i hrvatsko-ugarske nagodbe, a raspisan je za 31. prosinca 1869. godine. Započet je u civilnoj i vojničkoj Hrvatskoj dana 3. siječnja 1870. godine te je istoga tog mjeseca i dovršen. Prije negoli je započeo popis 1870. godine provedeno je novo ustrojstvo upravnih oblasti, odnosno županija u kojem je potvrđeno ranijih sedam županija.¹²⁵ Niti za ovaj popis autori nam u svojim djelima ne pružaju identične podatke. Negdje se navodi da je 1869./1870. evidentirano 8.690 Židova (bez Rijeke).¹²⁶ Budući da je u međuvremenu došlo do razvojačenja varaždinske Krajine te su Đurđevačka i Križevačka pukovnija pripojene Provincijalu, u ispravljenom popisu stanovništva s kraja 1871. godine Židova je u Hrvatskoj bilo 8.672 ili 0,76 % prema ostalim stanovnicima.¹²⁷ Kod M. Zoričića naveden je podatak da je 1869. godine u Hrvatskoj bilo 9.876 Židova.¹²⁸

U popisu Ugarskoga statističkog zavoda navodi se da je 1869./1870. godine bilo 8.551 Židova ili 1,00 % prema ostalim stanovnicima,¹²⁹ plus dodatak od 69 osoba (2 domobrana i 67 aktivnih vojnika) pa je sveukupno u Hrvatskoj 8.620 Židova.¹³⁰ Ako ovom broju dodamo još i Židove nastanjene na prostoru Vojne krajine kojih je bilo 498, Židove u petrovaradinskoj regimenti kojih je 827, sveukupno Židova u Hrvatskoj 1869./1870. bilo je 9.876.¹³¹ Na području Srijemske županije unutar šest kotara živjelo

¹²² Mirjana GROSS, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji*, 25 – 38; Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, 360 – 369.

¹²³ Milivoj SMREKAR, *Ustavno zakonoslovlje*, zbirka ustavnih zakona, Zagreb, 1901., 142 – 143; *Sbornik Zakonah*, 1873. komad XXI, 61, 313.

¹²⁴ HDA, Zemaljska vlada Odjela za bogoštovlje i nastavu, kut. 30/1892 (2281/1870., 3643/1870., 4179/1873., 4649/1873.).

¹²⁵ Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga I, 1899., *Priručnik za političku upravnu službu*, 27; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Županije u Hrvatskoj i Slavoniji*, 87, *Sbornik zakona i naredaba od godine 1871.*, komad IV, 5, 29. prosinca 1870.

¹²⁶ Mirjana GROSS/Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 40 – 41.

¹²⁷ Mirjana GROSS/Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 421; Agneza SZABO, *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. – 1910.*, 2130.

¹²⁸ Milovan ZORIČIĆ, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1883., 70; Milovan ZORIČIĆ, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885., 13; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., 47. Broj Židova kod Zoričića se razlikuje od ostalih autora jer on ukupan broj izvodi po teritorijalnom ustrojstvu iz osamdesetih godina 19. stoljeća, a ne sedamdesetih (u međuvremenu je došlo do razvojačenja nekih dijelova).

¹²⁹ Agneza SZABO, *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. – 1910.*, 2130.

¹³⁰ *A magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás erdményei a Hasznos házi állatok*, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871./ *Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Haustiere*, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871., 51, 66 – 67.

¹³¹ *A magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás erdményei a Hasznos házi állatok*, 66 – 67.

je 1.258 Židova.¹³²

Druga polovica 19. stoljeća obilježena je emancipacijom Židova i njihovim intenzivnim uključivanjem u privredni i društveni život Srijema. Unatoč svim teškoćama i nepostojanjima uvjeta za brzi razvoj industrije, na vukovarskom se području osuvremenjuje proizvodnja i osnivaju manji industrijski pogoni čiji su djelomično bili i vlasnici Židovi. U skladu s razvijenim gospodarskim životom, u Vukovaru je podjednako živio i društveni život u čije su organiziranje bili uključeni Židovi. Po uzoru na Beč, Peštu i Zagreb, organizirana su različita društva kako hrvatska tako i židovska. Jedno od najstarijih udruženja u Vukovaru bilo je *Izraelitsko gospojinsko društvo*, za koje nismo sigurni kada je osnovano, a prema nekim saznanjima to je bilo 1862. godine. Kao i uz sve židovske općine i u Vukovaru je postojalo *Izraelitičko pogrebno društvo Chevra Kadicha* koje vjerojatno postoji od sredine 19. stoljeća, ali su službena pravila potvrdili tek 1909. godine.¹³³ Od 1909. utemeljena je i *Cionistička organizacija vukovarske omladine*. U ovom ozračju vukovarska židovska općina dočekala je Prvi svjetski rat. Od 1850. do 1918. godine židovske zajednice u Srijemu se povećavaju iz jednoga popisnog razdoblja u drugo, o čemu nam govori sljedeća tablica (br. 7., op. a.).

TABLICA 6.: Broj Židova u Hrvatskoj po županijama prema popisu 1869./70. godine

Popis iz 1869./70.	Broj Židova
Zagrebačka županija	1 554
Varaždinska županija	839
Riječka županija	43
Požeška županija	709
Srijemska županija	1 258
Virovitička županija	3 229
Križevačka županija	919
Hrvatsko-slavonska krajina	498
Petrovaradinska pukovnija	827
UKUPNO	9 876

Izvor: *A magyar Korona Országaiiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871.* / *Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaeren Hausthiere*. König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871.

¹³² *A magyar Korona Országaiiban az 1870.*, 66 – 67; Julijo MARTINČIĆ, Darko VITEK, Demografska slika Virovitičke županije 1869., 195 – 196. U vukovarskom kotaru popisano ih je 514, u iločkom 186, u rumskom 212, u kotaru Irig 157, u kotaru Erdevik 157 i u kotaru Tovarnik 136. Na području Petrovaradinske pukovnije 827 Židova, od čega oko Petrovaradina 157, u Petrovaradinu 8, u Karlovcima 1 i u Zemunu 661 Židov.

¹³³ Statistika jevrejstva Kraljevine S.H.S., *Jevrejski almanah za godinu 5688/1927/1928*, Vršac, 1927.

TABLICA 7.: Popis Židova u Srijemskoj županiji od 1880. do 1910. godine

Srijemska županija	1880.	1890.	1900.	1910.
Kotar Ilok	246	318	293	367
Kotar Irig	57	44	76	33
Kotar Mitrovica	74	106	113	103
Kotar Pazova Stara	115	162	200	200
Kotar Ruma	245	371	465	394
Kotar Šid	170	178	185	159
Kotar Vinkovci	421	528	658	759
Kotar Vukovar	766	861	662	576
Kotar Zemun	77	119	109	88
Kotar Županja	170	274	261	217
Ukupno kotarevi	2.341	2.961	2.017	2.896
Grad Karlovci	2	3	2	3
Grad Mitrovica	110	116	183	169
Petrovaradin	6	17	41	30
Gradovi ukupno	118	136	226	202
Ukupno Srijemska županija	2.459	3.097	3.243	3.098
Grad Zemun	589	662	638	681
Srijemska županija i Zemun	3.048	3.759	3.886	3.779
UKUPNO HRVATSKA	13.488	17.261	20.218	21.231

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1., 1905., Zagreb, 1913.; Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji* (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914

Kakav je bio odnos broja Židova u Srijemskoj županiji u odnosu na ostale županije, govori usporedba prikazana u tablici broj 8. Srijemska županija uz Virovitičku spada u županije s većim brojem Židova u Slavoniji. Njihova rasprostranjenost predočena je u prethodnoj tablici.

TABLICA 8.: Židovi od 1880. do 1910. godine po županijama u Hrvatskoj i Slavoniji

ŽUPANIJE	1880.	1890.	1900.	1910.
Lika – Krbava	10	7	7	12
Modruško-riječka	89	258	335	382
Zagrebačka	2.400	3.264	4.659	5.680
Varaždinska	1.420	1.585	1.626	1.341
Bjelovarsko-križevačka	1.463	1.995	2.271	2.406
Požeška	1.337	1.928	2.390	2.432
Virovitička	3.721	4.465	5.044	5.199
Srijemska	3.048	3.759	3.886	3.779
Ukupno Hrvatska i Slavonija	13.488	17.261	20.218	21.231

Izvor: *Političko i sudbeno razdieljenje kraljevinâ Hrvatske i Slavonije repertorij mjestâ po posljedich popisa godine 1880., Zagreb, 1889.; Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedich popisa godine 1890., Zagreb, 1892.; Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji* (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Zaključak: Sličnosti i razlike Nijemaca i Židova u Srijemu

Nakon što su Židovi donekle „tolerirani“ ediktom Josipa II., počinje i njihovo povezivanje s Nijemcima, osobito unutar njemačkih govornih područja. Budući da je edikt, odnosno *Gens Judaicae* odredila Židovima školovanje na njemačkom jeziku (uz izuzetak mađarskoga u županijama gdje su Mađari prednjačili, op. a.), Nijemce i Židove počeo je povezivati zajednički materinji jezik, njemački. Učenje njemačkoga je logično vodilo do njihove germanizacije. Nakon 1860. godine napredujući u društvu, Židovi su počeli živjeti suvremenim građanskim običajima, odmičući se od vjerske ortodoksije te čuvajući svoje vjerske običaje kao obiteljsku stvar. Pohađali su njemačke škole i sveučilišta, nosili njemačka imena i prezimena (nerijetko im nametala lokalna administracija, katkada i s pogrdnim značenjima), sklapanjem mješovitih brakova postajali su dio njemačkoga društva. Budući da su Židovi uglavnom govorili njemačkim jezikom, često su smatrani Nijemcima, a Nijemci Židovima, a i imali su i jedni i drugi njemačka prezimena pa se ni u tome nije pravila velika razlika među njima (npr. Hermanna ima i Nijemaca i Židova, op. a.).

S druge strane su u mnogo čemu različiti, počevši od položaja u društvu, kulture, vjere i odnosa prema njima. Židovi su po vjeri židovi, dok Nijemaca ima katolika i protestanata obje vjeroispovijesti. I u doseljavanju u Hrvatsku, odnosno Srijem postoje sličnosti i razlike. I jedni i drugi se počinju naseljavati u Srijem po oslobođenju od Osmanlija. Dok se Nijemci doseljavaju s dozvolom najviših vlasti, Židovima se brani bilo kakvo naseljavanje i stalan boravak. Dok jedni (Nijemci) vrlo brzo prerastaju u elitu, drugi (Židovi) su do 1873. godine na margini društva jer su u odnosu na ostale, s time i na Nijemce, neravnopravni i tek nakon zadobivanja ravnopravnosti započinje njihov uspon u društvu. Postoje razlike u njihovoj brojnosti. Židovi nikada neće doseći brojnost Nijemaca jer 1910. godine Židova u Hrvatskoj ima nešto više od 20.000, a Nijemaca 135.000. Slično je i u Srijemu. Njemačkih govornika u Srijemu je 1910. godine bilo 68.086, a Židova 3.779. Danas i jednih i drugih u Srijemu gotovo da nema, dok su Židovi u potpunosti nestali, Nijemaca i Austrijanaca još ima oko 200 pripadnika.